कारकीर्द झाली. त्यांचा स्वभावच असा होता कीं, जें कोणतें काम करावयाचें तें अगदीं मनापासून करावयाचें, त्यांत उपेक्षा ह्मणून तिळभरही करावयाची नाहीं, त्याप्रमाणें त्यांनीं हें आपलें कौन्सिलदारीचें काम बजाविलें. तें नामदार व्हाइसराय साहेबांस पसंत पडलें. त्यांनीं, त्यांची दोन वर्षांची मुदत सरल्याबद्दल जें पत्र त्यांस लिहिलें आहे, त्यांत असें ह्मटलें आहे कीं, "कौन्सिलामध्यें आपण आपल्या बरोबरीच्या कौन्सिलदारांस नानाप्रकारच्या विषयांवर आपलें मत मोकळेपणानें देऊन पुष्कळ साह्य केलें, ह्याबद्दल आपले उपकार मानिले पाहिजेत. आणि ह्याबद्दलचा लेख सरकारच्या दप्तरांत लिहून ठेविला आहे."

येथें हेंही सांगितलें पाहिजे कीं, हिंदुस्थानाकरितां कायदे करणें हें काम अतिशयित कठिण आहे. त्याप्रमाणेंच त्यासंबंधानें मत देणें हें कठिण आहे. कां कीं, सांप्रतकाळीं त्यांत "निश्चिततत्व" अगदीं थोडें आहे. त्याचें उदाहरण लार्ड मेकाले ह्यांनीं आपल्या भाषणांत दिलें, आहे. ते ह्मणाले, "मीं हिंदुस्थानांतल्या एका मोठ्या सरकारी कामगारास विचारिलें कीं, एकादी कलावंतीण जर आपल्या यजमानापासून पळून गेली असली, तर तिजविषयीं न्याय हिंदुस्थानांत कसा करतील? त्यानें उत्तर दिलें कीं, कांहीं न्यायाधीश तिला परत यजमानाच्या घरीं जाण्यास

भाग पाडतील, आणि कांहीं न्यायाधीश तिला मोकळी सोडून देतील. शुद्ध लहरीची गोष्ट आहे." ह्मणजे, हिंदुस्थानांतल्या वहिवाटीप्रमाणें ह्मटलें ह्मणजे तिला परत यजमानाकडे जावयास लावणें हें न्याय्य आहे, आणि इंग्लिश कायद्याप्रमाणें तिला तिच्या इच्छेनुरूप वागण्यास मोकळी सोडणें हें न्याय्य आहे. ह्यांतलें धरावें कोणतें आणि सोडावें कोणतें, ही मर्जीची गोष्ट होते. ह्यामुळें हिंदुस्थानाकरितां कायदे करण्याचें काम अतिशयित बिकट होतें.

असें असतांही अशा प्रकारें रावराजे दिनकरराव ह्यांची कौन्सिलदारीची कारकीर्द फार चांगल्या रीतीची झाली. वास्तविक पाहिलें असतां, सध्याच्या स्थितींत आमच्या राष्ट्राच्या सुखार्थ अनेक प्रकारचे नवे कायदे व्हावयास पाहिजे आहेत. परंतु, राज्यकर्ते परके आहेत, त्यांचे विचार वेगळ्या प्रकारचे आहेत, त्यांच्या आणि प्रजेच्या हिताचे संबंध एकमेकांत गुरफटलेले आहेत, ते कधीं कधीं इतके कीं, त्यांविषयीं मोकळ्या मनानें बोलणें हें देखील एतद्देशीय गृहस्थांस फार कठिण वाटतें. अशा स्थितीमध्यें कायदे करण्यासारख्या विषयावर भाषणं करणें हें कांहीं सोपें नाहीं. त्याला पुष्कळ चातुर्य लागतें. तें काम रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं फार चांगल्या रीतीनें केलें, हें त्यांस भूषणावह आहे. शिवाय एतद्देशीय लोक कौन्सिलांत घेण्याची वेळ ती अ-

गर्दी पहिलीच होती. ह्मणजे, अशा सभासदांस आपलें काम करण्यास कोणकोणत्या मोकळिकी आहेत, तें वहिवाटीनें ठरलें नव्हतें. हें मनांत आणलें ह्मणजे ह्यांच्या कामाची विशेष वाखाणणी करावीशी वाटते. बाकी एवढें खचीत आहे कीं, ह्यांच्या एकंदर भाषणामध्यें दोन तत्वें अगदीं स्पष्ट दिसतात. त्यांतलें एक हें कीं, कायदे करवतील तितके थोडे करावयाचे, आणि दुसरें हें कीं, एतद्देशीय लोकांचें हित साधवेल तितकें साधावयाचें, ह्यांत कौन्सिलदाराचें सगळें कर्तव्य असतें, असें आह्मांस वाटतें. आणखी, एकंदर पृथ्वींतल्या सगळया कायद्यांचा मुख्य हेतु अगदीं आरंभापासून हा दिसतो कीं, पुष्कळ लोकांचें पुष्कळ हित साधावें, असे कायदे करावयाचे. तें तत्व स्वराज्य असतें तेथें उत्तम प्रकारें साधतें. आणि स्वराजत्व ज्या ज्या मानानें कमजास्त असतें, त्या त्या मानानें हें कमजास्त होतें. हें सर्वत्र गृहीत आहे. आणि ह्याकरितांच इंग्लिश सरकारानें आमचे लोक कायदेकौन्सिलांत घेण्याचें मोठ्या शहाणपणानें ठरविलें आहे. इ० स० १८९२ ह्या वर्षी कायदेकौन्सिलच्या सुधारणेचा नवा कायदा झाला. त्यांत असें ठरलें कीं, हिंदुस्थान सरकारचे कौन्सिलांत सभासदांची संख्या दाहांपेक्षां कमी व सोळांपेक्षां जास्त असूं नये. हल्लींच्या नियमांप्रमाणें कायदेकौन्सिलांत सोळा जास्त स-

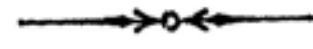
भासद असावे. त्यांत साहा सरकारी नौकर व दाहा सरकारी नौकरींत नसलेले सभासद असावे. आणि त्यांत कांहीं लोकांनीं—ह्मणजे रयतेनें व म्युनिसिपालिट्यांनीं व लोकलबोर्डांनीं निवडिलेले असावे, असें ठरून त्याप्रमाणें काम चाललें आहे. ही वृत्ति अशीच वाढत गेली, तर कालेंकरून आमच्या देशाचीं कायदेकौंसिलें आह्मांस जशीं पाहिजे आहेत, तशीं होण्याची आशा आहे. आणखी, आमच्या राज्यकर्त्यांचें खरें थोरपण काय तें त्यांतच आहे. असें आह्मी आत्मस्वार्थाकरितां ह्मणतों असें नव्हे. तर, लॉर्ड मेकालेसारख्या गृहस्थांनीं तीस चाळीस वर्षांमागें पार्लमेंटांत तें ह्मणून ठेविलें आहे. ह्मणजे, त्यांनीं हिंदुस्थानाविषयीं भाषण करताना असें सांगितलें कीं, आमच्या राज्याच्या योगानें हिंदुस्थानांतले लोक आमंच्याइतके शाहाणे होऊन जर त्यांनीं आमच्या हातचा हिंदुस्थानाचा राज्यकारभार घेतला, तर, असा दिवस इंग्लंडाच्या इतिहासांत जडावाच्या अक्षरांनीं लिहिण्यासारखा अभिनंदनीय होईल. त्यांच्या मागून, इंग्लंडांतले नामांकित राजनीतिज्ञ पुरुष जान ब्रैट ह्यांनींही पार्लमेंटांत असे उद्गार काढिले कीं, आमच्या शिक्षणाच्या योगानें ज्या चांगल्या इच्छा हिंदुस्थानांतल्या लोकांच्या ठायीं उत्पन्न होत आहेत, त्या इच्छा पर्यायेंकरून आह्मींच उत्पन्न केल्या आहेत, ह्मणून त्या तृप्त करणें हें आमचें कर्तव्य आहे. ह्मणजे हा

दिवस यावा, असा त्यांचा आशय आहे. आणखी, असा दिवस, आह्मी ह्मणतों कीं, हिंदुस्थानाच्या इतिहासांतही जडावाच्या अक्षरांनीं लिहिण्यासारखा परमभूषणप्रद होईल. आणखी, असा दिवस जवळ आणण्याचीं जीं साधनें आहेत, त्यांत दोन मुख्य आहेत. त्यांतलें पहिलें हें कीं कायदेकौंसलांत घेण्यासारखीं शाहाणीं माणसें आमच्यामध्यें तयार झालीं पाहिजेत. आणि दुसरें साधन हें कीं, अशा माणसांस कायदेकौन्सिलांत घेण्याविषयीं आमच्या राज्यकर्त्यांस इच्छा झाली पाहिजे. हीं दोन्हीं साधनें आमच्या सुदैवेंकरून सिद्ध होत आहेत. शिक्षणाच्या प्रसारानें, राजा ह्मणजे काय, प्रजा ह्मणजे काय, त्यांचे परस्पर संबंध काय, आणि त्यांच्या संबंधाचे कायदे कसे असावे, हें उत्तम प्रकारें जाणणारीं माणसें तयार होत आहेत. आणि, कोणत्याही राष्ट्रावर राज्याधिकार चालवायास आणि तो चिरस्थायी करण्यास, त्या राष्ट्रांतल्या शाहाण्या माणसांस राज्यकारभारांत घेणें हें अत्यंत आवश्यक आहे, आणि आपल्या उदार चरितास भूषणावह आहे, ही गोष्ट, विद्याचारसंपन्नतेच्या संस्कारानें, आमच्या राज्यकर्त्यांच्या मनांत अधिकाधिक भरत चालली आहे. हें जसें आमच्या राष्ट्राचें मोठें भाग्य आहे, तसें इंग्लंडाचेंही मोठें भाग्य आहे. ह्या भाग्यदायक कार्यास आरंभ चांगल्या रीतीनें झाला आहे. देव करो, हा क्रम

असाच चालो, आमच्या लोकांच्या हातीं आमच्या देशासाठीं कायदे करण्याचा अधिकार पुष्कळ येवो, त्याचा सद्व्यय त्यांच्या हातून होऊन, त्यांच्या द्वारें चांगले कायदे आमच्या राष्ट्रास मिळोत. त्या कायद्यांच्या योगानें आमच्या देश-बांधवांच्या दुःखाचा परिहार होऊन सुखाची वृद्धि होवो. जें हिंदुस्थानाचें हित, तेंच इंग्लंडाचें हित आहे, असें उभयपक्षांच्या अंतःकरणांत बिंबो. आणि जो दिवस वर वर्णिला आहे, तो लवकर प्राप्त होवो, असें आह्मी मनापासून इच्छितों.

भाग आठवा.

धोळपुर, रीवा आणि देवास येथील राज्यव्यवस्था.

ओंवी.

दुःख दुसऱ्याचें जाणावें
ऐकोनि तरी वांटून घ्यावें
बरें वाईट सोसावें
समुदायाचें.

रामदास.

जिहीं आपुल्या सर्व प्रयत्नें
पराचे क्लेश परिहरणें
श्रमोनि पुढल्या सुख दावणें
तो एक धन्य संसारीं.

मुक्तेश्वर.

रत्न आपण होऊन कधीं कोणास आपली प्रतिष्ठा सांगत नसतें. तरी त्याच्या आंगचे गुण जाणून लोक आपोआप त्यास कोंदणांत बसवितात, आणि त्यापासून आपला लाभ साधितात. त्याप्रमाणें गुणी पुरुषांस कोणी स्वस्थ राहूं देत नाहींत. त्यांस त्यांच्या गुणांवरून लोक यथायोग्य कार्यास लावितात,

आणि सत्कार्यें करून घेतात. तसा कांहीं प्रकार रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या संबंधानें झालेला आहे. त्याचें वर्णन ह्या भागांत करायाचें आहे.

रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं, शिंदेशाहीशिवाय आणखी दोन तीन एतद्देशीय संस्थानांची व्यवस्था उत्तम प्रकारें लावून दिली. आणि तेणेंकरून त्या संस्थानांत त्यांचें नांव अजरामर होऊन, त्यावरून इंग्रज सरकारांत त्यांची मोठी प्रशंसा झाली. तीं तीन संस्थानें ह्मटलीं ह्मणजे धोळपुर, रीवा आणि देवास हीं होत. ह्या संस्थानांत त्यांनीं काय काय काम केलें, तें येथें थोडक्यांत यथानुक्रमें सांगतों.

धोळपुर.

हें संस्थान रजपुतस्थानांत आहे. येथें पोलिटिकल एजंट असतो. ह्या संस्थानाचें क्षेत्रफळ १२०० चौरस मैल आहे. ह्याच्या उत्तरेस आग्रा जिल्हा आहे; पश्चिमेस करोली आणि भरतपुर हीं संस्थानें आहेत; आणि दक्षिणेस चंबळा नदी आहे. ही ग्वाल्हेर संस्थानाच्या आणि ह्याच्यामध्यें सरहद्द आहे. एकंदरीनें सुमारें अर्ध्या जमिनीवर लागवड होते. हवा चांगली आहे. लोकसंख्या सुमारें अडीच लाख आहे. हिंदु लोक सुमारें सवादोन लाख आहेत; आणि मुसलमान वीस हजार आहेत. जमिनीचा वसूल सुमारें सवासात लाख

आहे; आणखी शिवाय करांचें वगैरे उत्पन्न चार लाख आहे. आणि संस्थानाचा खर्च सुमारें दाहा लाखांचा आहे.

धोळपुर हें नांव राजा धोलन देव ह्या राजाच्या नांवापासून निघालें आहे. ह्या राजाचें राज्य इ० स० १००४ च्या सुमारास चंबळा आणि बाणगंगा ह्या नद्यांच्या मध्यप्रदेशांत होतें. धोळपुरच्या राजांनीं बाबरास कांहीं जुमानलें नाहीं; परंतु पुढें अकबरानें त्यांस जेरीस आणिलें, असें दिसतें. इ० स० १६५८ ह्या वर्षी औरंगजेब आणि मुराद ह्यांची लढाई धोळपुरानजीक होऊन, औरंगजेबाचा जय झाला. औरंगजेबाच्या मागून अजीम आणि मोअजीम ह्यांची लढाई धोळपुरास झाली. तींत अजीम हा प्राणास मुकला. ह्या वेळेस राजा कल्याणशिग बहादुर्या ह्यानें धोळपुर घेतलें. हे बहादुर्या वंशाचे राजे ह्या प्रांतावर ई०स० १७६१ पर्यंत राज्य करीत होते. पण, त्या वर्षी त्या प्रांतावर भरतपुरचा राजा सुरजमल्ल ह्यानें स्वारी केली, आणि तें घेतलें. पुढें इ० स० १७७५ ह्या वर्षी मिर्झानजीबखान ह्यानें भरतपुर आणि त्याच्या ताब्यांतले प्रांत घेतले. तेव्हां अर्थात् धोळपुर त्यांत गेलें. हा मिर्झा मेल्यावर धोळपुर शिंद्यांनीं घेतलें. इ० स० १८०३ ह्या वर्षी तें इंग्लिशांनीं घेतलें. परंतु पुढें सर्जेअंजिनगांवच्या तहावरून शिंद्यांस परत दिलें. इ० स० १८०५ ह्या वर्षी तें पुनः इंग्लि-

शांनीं घेतलें. आणि इ० स० १८०६ ह्या वर्षीं, धोळपुर, बारी, राजाखेडा, आणि मथुरा हे प्रांत एकत्र करून, ते महाराणा किसनशिग—ह्मणजे गोहदचा राजा—ह्यांस दिले; आणि गोहद शिंद्यांस दिलें. हेच किसनशिंग सध्याच्या राजवंशाचे मूळपुरुष होत. हे जाटजातीचे आहेत. ह्यांच्या एका पूर्वजानें गोहद हा प्रांत इ० स० १५०५ ह्या वर्षी मिळविला, आणि मग त्यांचे वंशज पेशव्यांस मिळाले; आणि इ० स० १७६१ ह्या वर्षी राणा भीमशिंग ह्यानें ग्वाल्हेरचा किल्ला घेतला. इ० स० १७७७ ह्या वर्षी शिंद्यांनीं ग्वाल्हेर परत घेतली. इ० स० १७७९ राणा आणि वारन हेस्टिंग्ज ह्यांनीं ग्वाल्हेर परत घेतली. इ० स० १७८१ त तह होऊन गोहदच्या राण्याच्या मुलखावर आह्मीं दखलगिरी ठेवणार नाहीं, असें शिंद्यांनीं कबूल केलें. पण, सालप्याच्या तहानंतर, इंग्लिशांनीं राण्याचा पक्ष सोडल्यामुळें शिंद्यांनी ग्वाल्हेर आणि गोहद घेतलें. पुढें धोळपुरचा राणा देशोधडीस लागला होता. परंतु, वर सांगितल्याप्रमाणें इंग्लिशांनीं मराठ्यांशीं विरुद्ध होऊन, धोळपुर पुनः राण्यास दिलें. ह्या किसनशिगांच्या मागें भगवंतशिंग हे गादीवर बसले. ते इ० स० १८५७ ह्या वर्षीच्या बंडाच्या वेळीं इंग्लिश सरकाराशीं राजनिष्ठेनें वागले. त्यावरून त्यांस जी. सी. एस. ऐ. ही पदवी दिली.

धोळपुर संस्थानांत पुष्कळ अव्यवस्था असल्याविषयीं बोभाट इंग्रज सरकारांत गेला. तेव्हां राणासाहेबांस पोलिटिकल

भगवताशिग.

एजंटांकडून असें लिहून आलें कीं, ह्या सगळ्या बखेड्याचा बंदोबस्त लवकर झाला नाही तर संस्थानाची वहिवाट इंग्लिश सरकारास आपले हातीं घ्यावी लागेल. त्यावरून राणासाहेबांनीं आपल्या दरबारी मंडळीची आणि आप्तांची सल्लामसलत घेऊन, संवत १९२० च्या श्रावण महिन्यांत, लाला चंद्रहंस व उमरावसिग ह्या दोघां वकिलांस, खरीता देऊन, रावराजे दिनकरराव ह्यांजकडे ग्वाल्हेरीस पाठविलें, आणि अशी विनंति केली कीं, अशा संकटसमयीं आपण कृपा करून मला साह्य करून जर माझ्या राज्याची चांगली

व्यवस्था लावून द्याल, तर मजवर व परंपरया ह्या गादीवर माझ्या मार्गे जे कोणी बसतील, त्यांजवर आपले फार मोठे उपकार होतील. तें वकिलांचें बोलणें ऐकून रावराजे दिनकरराव हे आपले बंधु नानासाहेब ह्यांस ह्मणाले कीं, "आपल्या साह्यानें एकादी नाव जर तरण्यासारखी आहे, तर तिला साह्य करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. ह्याकरितां आह्मी उद्यां भरतपुरास जातों, पोलिटिकल एजंट वाल्टर साहेब ह्यांस भेटतों, आणि हें धोळपुरच्या राज्याच्या व्यवस्थेचें काम मला करायास सांगतात कीं काय हें विचारितों. त्यांनीं जर तें करा ह्मटलें, तर, त्यांस असें सांगतों कीं, तें आह्मी आपल्या बंधूंच्या हातून बरोबर करवितों. तें त्यांनीं कबूल केलें, तर आपण उभयतां तेथें जाऊं, आणि आह्मी तुह्मांस सगळ्या कामाची व्यवस्था लावून तुमच्या हातीं देऊं, आणि आह्मी परत येऊं, ह्मणजे झालें." त्यावर नानासाहेब ह्मणाले कीं, "चंबळा नदी भरून चालली आहे, ती तरून जाण्यास नावेंत बसावें लागेल, आणि नाव कोणीकडे लागेल ह्याचा नेम नाहीं. ह्याकरितां सध्या इतकी त्वरा करणें बरें नाहीं." त्यावर रावराजांनीं उत्तर दिलें कीं, "दुसऱ्याचे प्राण रक्षण्याचा निश्चय केला असतां त्यांत देव साह्य करितो. उद्यां आह्मी भरतपुरास जाणार." इतकें बोलणें झाल्यावर, झालेली हकीकत राणासाहेबांस कळवावी,

असें त्या वकिलांस सांगून, त्यांस धोळपुरास जाण्याचा निरोप दिला. विदुरनीतींत ह्मटलें आहे:—

ओंवी.

आपलें महत्कार्य सोडून   परोपकारीं घाली मन
परपीडा नावडे चित्तांतून तरी तो ईश्वर ह्मणावा.

श्रीधर.

ह्याची आह्मांस येथें आठवण होते.

दुसऱ्या दिवशीं पावसापाण्यांतून रावराजे भरतपुरास जाऊन पोलिटिकल एजंटांस भेटले. ते त्यांस ह्मणाले कीं, "ग्वाल्हेरसारख्या मोठ्या राज्याची आपण चांगली व्यवस्था लाविली आहे, तेव्हां धोळपुरासारख्या एवढ्याशा राज्याची व्यवस्था लावणें ह्मणजे आपणांस कांहींच नाहीं. धोळपुर ह्मणजे ग्वाल्हेरराज्याचा एक परगणा देखील नाहीं. ह्या राज्याची व्यवस्था लावण्याचा विचार आपण मनांत आणिला आहे, हें पाहून मला फार संतोष झाला आहे. मला जें वाईट वाटत होतें, तें एवढ्याचकरितां कीं, हें राज्य खालसात करण्याचें अपेश आपले माथीं येतें कीं काय, अशी भीति मला पडली होती. कारण, एतद्देशीय राज्य खालसात करणें हें मी मोठें लांछन समजतों." तें भाषण ऐकून रावराजे ह्यांस फार संतोष झाला, आणि त्यांच्या तोंडांतून असे उद्गार निघाले कीं, "पोलिटिकल खात्यांत आपल्यासारखीं माणसें फार थोडीं असतील."

हीं भाषणें झाल्यावर पोलिटिकल एजंटांनीं सरकारांत अशी शिफारस केली कीं, रावराजे दिनकरराव राजवाडे ह्यांस धोळपुर संस्थानाचे सुपरिटेंडंट नेमावे, ह्मणजे ते राज्याची व्यवस्था उत्तम लावून देतील. त्याप्रमाणें मंजुरी मिळाल्यावर पोलिटिकल एजंटांनीं लागलेंच राणासाहेबांस लिहिलें कीं, आपल्या संस्थानाचे व्यवस्थेकरितां रावराजे दिनकरराव राजवाडे ह्यांस सुपरिटेंडंट नेमिलें आहे, त्यांस आपण साह्य करावें.

ह्या ठरावाची प्रत रावराजे दिनकरराव ह्यांसही गेली. तेव्हां ते लागलेच ऐन पावसांत धोळपुरास गेले, आणि राणासाहेब भगवंतशिंग ह्यांस भेटले; तेव्हां त्यांस परम संतोष झाला. तो इतका कीं, त्या दिवशीं राणासाहेब आपले ऐषआराम देखील विसरले. लगेच तिसऱ्या प्रहरीं दरबार भरला. त्यास सगळे मानकरी, सरदार आणि आप्त बोलाविले होते. प्रथम तेथें पोलिटिकल एजंटांकडचा खरीता वाचून दाखविला, आणि शेवटीं राणासाहेबांनीं असें सांगितलें कीं, "रावराजेसाहेब आजपासून माझे वडील बंधूप्रमाणें, माझ्या राज्याचे मालक मुखत्यार आहेत. आपण सर्वांनीं त्यांच्या आज्ञेंत वागावें, आणि ह्या आपल्या संस्थानांत स्वस्थपणें राहावें, ह्यासारखें दुसरें सुख नाहीं. रावराजांचा संतोष सर्वांनीं ठेवावा, असें आमचें सर्वांस

सांगणें आहे." त्यावर रावराजे ह्मणाले, "मीं येथें राहून राज्याची व्यवस्था लावावी, अशी राणासाहेबांची इच्छा आहे. परंतु, माझा संबंध ग्वाल्हेरच्या राज्याशीं विशेष महत्वाचा आहे. त्यामुळें मला नेहमीं येथें राहातां यावयाचें नाही. ह्याकरितां आमचे कनिष्ठ बंधु गंगाधरराव ह्यांस येथें ठेवून त्यांच्या हातानें आपल्या सगळ्या राज्याचा बंदोबस्त आपल्या लोकांच्या मदतीने करवीन. तेणेंकरून सगळ्या राज्यांत शांतता होऊन आपणां सर्वास सुख होईल." इतकें झाल्यावर, रावराजे ह्यांस सात वस्त्रें, खिलत, कंठी, शिरपेंच इत्यादि बहुमानाचीं भूषणें दिलीं, आणि मग दरबार बरखास्त झाला.

'नंतर दुसरे दिवशीं रावराजांची स्वारी लष्कर ग्वाल्हेर येथें परत गेली, आणि त्यांनी शिंदेमहाराजांस धोळपुरचें सगळें वर्तमान सांगितलें. आणखी लागलेच गंगाधररावांस, ह्मणजे हे तेव्हां शिंदे सरकाराच्या शिकरवारी जिल्ह्याचे सुभे होते त्यांस—तिकडे कसें काय काम चालवावयाचें तें सांगून, धोळपुरास पाठविलें. आणि त्यांस असें सांगितलें की, ह्या साहा प्रकरणांची माहिती बरोबर काढून तयार ठेवावीः—

१. राज्याचें क्षेत्रफळ किती?

२. राज्यांत गांव किती व त्यांची जमाबंदी किती किती?

३. कुळजमा ऐनमालशिवाय बाबींसह किती?

४. खासगी फौज किती, महालांनिहाय किती?

५. सालगुदस्त उत्पन्नांत खर्च वजा जाऊन शिलक किती? अथवा फाजील खर्च किती?

६. कर्ज किती?

हे कागद, आह्मी आठ दिवसांनीं येतों तों तयार ठेवावे, असें नानासाहेबांस रावराजांनीं सांगितलें होतें. त्याप्रमाणें ते आठ दिवसांनीं जाऊन पाहूं लागले तों:—

१. कागदपत्र व्यवस्थेशीर नाहींत.

२. राज्यांत गांव ३०० आहेत.

३. उत्पन्न सुमारें साडेसात लक्षांचें आहे.

४. जमेपेक्षां खर्च अधिक असल्यामुळें पांच लाख रुपये कर्ज आहे.

अशी माहिती त्यांच्या दृष्टीस पडली. तेणेंकरून त्यांस वाईट वाटलें. त्यांनीं लागलेच सगळे कामगार बोलावून आणून त्यांजकडून सरासरी दाहा वर्षांच्या वसुलाचा तक्ता तयार करविला. आणि त्यावरून, सरासरीनें, एका वर्षाचें मान काढून त्याप्रमाणें पांच पांच वर्षांचे पट्टे सर्वांस करून दिले. हें काम करण्यास गांवोगांवचे लोक बोलावून आणिले होते; त्यांच्या सल्लयानें हें सगळें केलें. तरी, उत्पन्नाचें मान

साडेआठ लाखपर्यंत गेलें. ह्मणजे एक लाख रुपये उत्पन्न अधिक झालें.

नंतर, राज्यव्यवस्थेकरितां तीनशें गांवांचे चार परगणे केले. आणि तेथें कामदार नेमून त्यांनीं वसूल कसा करावा, व न्यायाचा वगैरे बंदोबस्त कसा करावा, ही सगळी तजवीज लावून दिली. मक्त्याच्या मामलती पूर्वी असत, त्यामुळें रयतेवर हवा तसा जुलूम करायास सरकारी कामगारांस सांपडे, तो आतां बंद झाला. प्रत्येक परगण्यास १ तहशीलदार, त्याच्या हाताखालीं १ नायब तहशीलदार, १ जमाखर्चनवीस, १ वासलबाकीनवीस, २ मदतगार, १ जमादार, आणि ५० शिपाई, असे कामदार ठेविले, आणि त्यांचीं कामें नेमून टाकिलीं.

फौजदारी कामाचा बंदोबस्त पूर्वी फार ढिला होता. त्याच्या योगानें शिपाईलोक रयतेवर हवा तसा जुलूम करून, खटले करून, पैसा काढीत असत. त्याचें निवारण व्हावें ह्मणून, १ ठाणेदार, १ मोहरीर, १ जमादार, आणि ९ शिपाई अशीं माणसें नेमून, त्यांजकडून दररोज धोळपुरास कामाची हकीकत कळावी, आणि खटल्यांची सुनावणी धोळपुरास वेळच्यावेळीं व्हावी, असें केलें.

दिवाणीचे मुकदमे परगण्यांत तहशीलदारांकडे होऊन, त्यांवर अपील धोळपुरच्या अधिकाऱ्यांकडे व्हावें, असें केलें.

मालाचे कामाकरितां एक दिवाणांचा महकमा सदरेस कायम केला.

शेवटचें अपील महाराणासाहेब ह्यांनीं पहावें, असें ठरविलें.

कर्जदारांचें देणें देऊन टाकण्याकरितां एक सावकार केला. त्याजकडून एक रकम काढून लष्कराचें वगैरे दोन तीन वर्षांनें देणें राहिलें होतें, तें देऊन टाकिलें, त्यास दोन लाख रुपये लागले. आणि किरकोळ सावकारांचे पैसे किस्तीनें मिळावे, असें करून टाकिलें.

ह्याप्रमाणें व्यवस्था करून, ह्या सगळ्या कारखान्यांतून, उत्पन्नांतले एक लाख रुपये शिल्लक राहत असें केलें. आणि ते एक लाख रुपये नव्या सावकाराच्या कर्जाच्या फेडीस देत जावें, असें करून ठेविलें.

ही सगळी व्यवस्था रावराजे ह्यांनीं आपल्या बंधूंच्या हस्तें दोन महिन्यांत लावविली, आणि त्याप्रमाणें राणासाहेबांकडून, पोलिटिकल एजंटच्या द्वारें सरकारांत रपोटही झाला. तिकडून असें लिहून आलें कीं, तुमच्या राज्याची व्यवस्था एवढ्याशा थोड्या वेळांत रावराजे ह्यांनीं इतकी उत्तम लावून दिली आहे, हें ऐकून आह्मांस फार संतोष झाला आहे, आणि त्याबद्दल रावराजे ह्यांची स्तुति करावी तेवढी थोडीच वाटते.

हा खरीता राणासाहेबांनीं धोळपुरास दरबारांत वाचून दाखविला. आणखी असें ह्मटलें कीं, "रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या कृपेनें आपल्या राज्यास हा आनंदाचा दिवस प्राप्त झाला आहे. ह्याबद्दल त्यांचे उपकार मींच नव्हे, तर आमच्या राज्यांतल्या सगळया लोकांनीं फार फार मानिले पाहिजेत. आणखी त्यांत विशेष हें आहे कीं, जाण्याचा येण्याचा सगळा खर्च आपल्या पदरचा करून ही कामांगेरी त्यांनीं केली आहे. तेव्हां, आजपासून त्यांस आह्मीं आपले वडील बंधु समजून, त्यांची सेवा केली पाहिजे."

हा दरबार झाल्यावर राणासाहेबांनीं रावराजांस लाला चंद्रहंस ह्यांजबरोबर विनंतिपूर्वक असें सांगून पाठविलें कीं, "आपण मला संकटांतून पार पाडिलें, ह्याबद्दल मी आपले फार फार आभार मानितों. आपलें वास्तव्य नेहमीं आमच्या राज्यांत व्हावें, अशी आमची फार इच्छा आहे. पण आमचें एवढें नशीब कोठें आहे? तरी, कृपा करून, आह्मांस आपले कनिष्ठ बंधु मानून आपण आमचा नित्य परामर्ष घेत असावें, अशी प्रार्थना आहे. शिवाय, कधीं कधीं स्वारींनीं समक्षही दर्शन द्यावें. त्यास खर्च लागणार, त्याची तजवीज ज़ाहागीर देऊन करावी, अशी माझी फार इच्छा आहे. ती जाहागीर दाहा हजारांहून कमी नसावी. ही जाहागीर आपल्या उपकारांच्या मानानें कांहींच नाहीं. पण फूल ना फुलाची

पाकळी आपण मान्य करावी, अशी आमची इच्छा आहे." त्यास रावराजे ह्यांनीं असें उत्तर कळविण्यास सांगितलें कीं, "राणासाहेबांस ह्मणावें, हा आपण मजवर एवढा लोभ करितां, हाच पुष्कळ आहे. आतां आपलें तितकेंच ह्मणणें आहे, त्यापक्षीं आपणांस वाटेल त्याप्रमाणें श्रीरामजींस आणि आमच्या बंधूंस कांहीं जाहागीर द्यावी." हें उत्तर वकिलांनीं राणासाहेबांस कळविलें.

त्याप्रमाणें राजखेडा परगण्यापैकीं गणेधी, मिठावली आणि खेरिया हे गांव जाहागीर देऊन, सदरहूपैकीं एक गांव खेरिया हा आग्रा जिल्ह्यांत ४००० वसुलाचा इंग्रजसरकाराकडे देऊन, त्याच्या मोबदला बनारस जिल्ह्यांत भेसाडी व पनेरवा हे दोन गांव रामजींकरितां माफी हमेशा करून सरकाराकडून देवविले. त्याविषयीं इंग्रज सरकारानें सनदही दिली.

हें सगळें काम आटोपल्यावर, नानासाहेब ह्यांच्या प्रकृतीस बरें वाटेनासें झालें, ह्मणून, ते, आपल्या कामाचा राजीनामा देऊन, राणासाहेबांचा निरोप घेऊन आग्र्यास आले. अशा प्रकारें रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या देखरेखीखालीं धोळपुर संस्थानाचा बरोबर बंदोबस्त झाला.

रीवा.

हें संस्थान मध्यहिंदुस्थानामध्यें बघेलखंडांत पोलिटिकल एजंटाच्या देखरेखीखालीं आहे. ह्याच्या उत्तरेस बांडा, अल्लाहाबाद आणि मिरझापुर हे प्रांत, पूर्वेस मिरझापुर आणि छोटा नागपुर, दक्षिणेस छत्तीसगड, मांढला आणि जबलपुर, पश्चिमेस मह्यार, नागोड, सोहावल आणि कोठी; अशा ह्याच्या मर्यादा आहेत.

ह्याचा पश्चिम भाग आणि वायव्य भाग हे डोंगराळ आहेत. हे डोंगर समुद्राच्या पृष्ठभागापासून ९०० पासून १२०० फूट पर्यंत उंच आहेत. ह्यांत नानाप्रकारचे दगड पुष्कळ आहेत. शिवाय इतर खनिजेंही त्यांत पुष्कळ आहेत. इ० स० १८८३ ह्या वर्षी त्या भागांत कोळशांची खाण सांपडली आहे. तींतला कोळसा फार चांगला आहे. ह्या देशांत गहूं फार चांगला पिकतो. चांगलें पीक येण्यासारखी पुष्कळ जमीन पड राहिली आहे. लोक पाटबंधारे बांधतील, तर त्या जमिनींत पुष्कळ धान्य उत्पन्न होईल. जंगल पूर्वी फार होतें. तें आतां तोडून तोडून कमी झालें आहे. तरी, तेथें जंगलाचें उत्पन्न चांगलें आहे. नुसत्या लाखेचा मक्ता ६०००० चा असतो.

ह्या संस्थानाच्या मूळ स्थापकाचें नांव बियागदेव असें होतें, असें दंतकथांवरून कळतें. हा पुरुष मूळचा गुजराथ

प्रांतांत राहणारा असावा. आणि तो बाह्यात्कारें महायात्रेकरितां, परंतु, खरा ह्मटला ह्मणजे पड राहिलेला प्रदेश स्वाधीन करून घेऊन संस्थानिक होण्याकरितां त्या प्रांतीं आला असावा. त्यानें प्रथमतः मर्फा हा किल्ला आणि काल्पीपासून चांडालगडपर्यंत मुलूख हे स्वाधीन करून घेतले असावे. आणि मग त्यानें पिरावन येथील राजाच्या मुलीशीं आपलें लग्न लाविलें. हीं वर्तमानें इ० स० ५८० च्या सुमारास घडलीं असावीं. पुढें त्याचा मुलगा करुणदेव हा त्याच्या गादीवर इ० स० ६१५ ह्या वर्षी बसला. आणि सध्या रीवा प्रांतांत जो मुलूख मोडत आहे, तो त्यानेंच जिंकून त्यास जोडिला. त्यानें मांढलाच्या राजाच्या मुलीशीं लग्न केलें. त्यांत त्याला बांडोरचा किल्ला आंदण मिळाला. तेथेंच त्यानें आपली राजधानी केली. ह्यानंतर ह्या राजांची अशीच परंपरा चालून एकुणिसावा राजा बरभनराव हा इ० स० १६०१ ह्या वर्षी गादीवर बसला. तो राज्य करीत असतां, शिरशाहानें हुमायुन बादशाहास दिल्लीच्या बादशाही पदावरून हांकून दिलें; त्यास ह्या राजाच्या मुलुखांत आश्रय मिळाला.

पुढें इ० स० १६१८ ह्या वर्षी विक्रमादित्य ह्या नांवाचा एक राजा ह्या गादीवर बसला. त्यानेंच रीवा हें शहर आणि तेथला किल्ला बांधून, ती आपल्या राजधानीची

जागा केली. सत्ताविसावा राजा अवदत्तशिंग, बाप निवर्त-
ल्यामुळें, साहा महिन्यांचा असतां, गादीचा मालक झाला.
ही संधि पाहून, बुंदेलखंडांतला संस्थानिक हर्दीशा ह्यानें
रीव्यावर स्वारी करून तें घेतलें. तेव्हां ती बिचारी त्या
बालराजाची मातुश्री, आपल्या मुलास घेऊन, प्रतापगडास
पळून गेली. परंतु, पुढें दिल्लीच्या बादशाहाच्या आश्रयानें
तिच्या मुलास रीव्याची गादी परत मिळाली. अवदत्तशिंगाचे
मागें अजितशिंग राजा झाला, आणि त्याच्या नंतर, इ०
स० १८०९ ह्या वर्षी जयशिंगदेव हा राजा झाला. हा
राजा गादीवर असतांच इंग्लिश सरकारचा संबंध बघेल-
खंडाशीं आला. आणि इ० स० १८१२ ह्या वर्षी त्या
राजाचा आणि इंग्लिश सरकाराचा तह झाला.

ह्याच वर्षी कांहीं पेंढारी लोकांनीं रीवा प्रांतांतून येऊन
इंग्लिश सरकारच्या मुलुखास त्रास दिला. त्यांस राजाचें
अंग असावें असें दिसलें. तेव्हां इंग्लिश सरकारानें त्या-
जवर विशेष सक्ती करून, पहिल्यापेक्षां विशेष बंधनांचा
तह ठरवून घेतला. त्यावरून असें झालें कीं, रीव्याच्या रा-
ज्यांतून जाण्यास किंवा राज्यांत छावणी करण्यास इंग्लिश-
सैन्यास मोकळीक असावी, आणि सरहद्दीवरच्या कोणा
संस्थानिकाशीं वाद पडल्यास त्यांत इंग्लिश सरकार सांगेल
त्यास मान्य व्हावें. पण, त्याप्रमाणें वागणें त्या राजाकडून

झालें नाहीं. त्याच्या राज्यांत एका ठिकाणीं इंग्लिश-सैन्य ठेविलें होतें, तेथें त्यास उपासमार पाडून ठार मारण्याचा प्रयत्न त्यानें केला होता, तो फुकट गेला. नंतर इ० स० १८१३ ह्या वर्षी नवा तह ठरवून, उभयपक्षांचे संबंध अगदीं नक्की ठरले. त्यांत राजास पुष्कळ पारतंत्र्य पतकरावें लागलें.

जयदेवशिगानें आपली गादी स्वसंतोषाने सोडून दिली, आणि तिजवर त्याने आपले चिरंजीव विश्वनाथशिग ह्यांस इ० स० १८३४ ह्या वर्षी बसविलें. हे महाराज फार चांगले होते. ह्यांनी आपल्या राज्यांत, इ० स० १८४७ ह्या वर्षी सती बंद केली. ह्यांच्या मागें रघुराजशिग हे राजे झाले. त्यांनीं इ० स० १८५७ च्या शिपायांच्या बंडाच्या धामधुमीच्या वेळेस इंग्लिश सरकारास

रघुराजशिग.

पुष्कळ चांगलें साह्य केलें. त्यावरून त्यांस इंग्लिश सरकारानें सोहागपुर आणि अमरकंटक ह्या प्रांतांतला बराच मुलूख दिला, नैट ग्रांड कमांडर आफ् धि स्टार आफ् इंडिया ह्या किताब दिला, प्रसंग पडल्यास दत्तक घेण्याची परवानगी दिली, आणि १९ तोफांची सलामी दिली. हे महाराज गादीवर असतांच दिनकरराव ह्यांचा संबंध ह्या राज्याशीं आला; त्याचा प्रकार आतां सांगावयाचा.

पण तो चांगला समजायास तेथला थोडासा राज्यव्यवस्थाप्रकार विशेष आहे, तो सांगितला पाहिजे. रीव्याचे राजे हे मुख्य आहेत खरे; परंतु, त्यांच्या ताब्यांतल्या मुलुखांतले पुष्कळ प्रांत त्यांच्याच भाईबंदांकडे, कांहीं कांहीं कामगिऱ्या सांगून लावून दिलेले आहेत. ते भाईबंद आपणांस राजेच ह्मणवीत नाहींत, परंतु, जवळचे भाईबंद असल्यामुळें, मानपानांत, आपणांस त्यांच्या बरोबरीचे समजतात. त्यांजकडून राजास कांहीं नियमित करभार दरसाल यावयाचा असतो. असें असतां, ह्या महाराजांच्या अमलाच्या ढिलाईमुळें ह्मणा किंवा त्या भाईबंदांच्या शिरजोरपणामुळें ह्मणा, राज्यांत अतिशयित बखेडे झाले. त्या लोकांकडची खंडणी बरोबर येईना, आणि तेणेंकरून राज्याचें उत्पन्न राज्याच्या खर्चास पुरेना. शिवाय, ते लोक अतिशयित दांडगाईनें वागूं लागले. त्यामुळें राज्यांत रघुराजशिंगजी ह्यांचें वजन कमी होत

चाललें. तेव्हां त्यांस मोठा विचार पडला कीं, आतां पुढें काय करावें? पुष्कळ लोकांस राज्यप्राप्ति ही एक मोठी ईश्वरी देणगी वाटत असते. परंतु, असा प्रसंग आला ह्मणजे त्यांत काय सौख्य असतें, तें राजांस विचारिलें पाहिजे. रघुराजशिगजींस रात्रंदिवस चैन पडेनासें झालें. आणि इकडचे कांही बोभाट इंग्लिश सरकाराकडे गेल्यामुळें चांगली व्यवस्था ठेवण्याविषयीं त्यांचा तगादा महाराजांच्या मागें होता. ह्मणून, राज्याची व्यवस्था कशी लावावी, ह्याचा विचार त्यांच्या मनांत निरंतर घोळत असे. मोरोपंतांनीं जें ह्मटलें आहे कीं,

> कोण ज्ञाता राज्य-
> स्वीकार करील आधि ज्यामाजी.

त्याची प्रतीति थोडीशी नव्हे, तर पूर्णपणें, महाराजांस आली होती. कां कीं, त्यांस राज्य स्वीकारायाचें नव्हतें, तर त्यांच्या गळ्यांत पडलें होतें तें चालवायाचें होतें. असो.

ह्या वेळाच्या थोडे आधींच दिनकरराव राजवाडे हे ग्वाल्हेरच्या दिवाणगिरीचें काम उत्तम प्रकारें करून, आणि धोळपुरच्या राज्याची नीट व्यवस्था लावून देऊन, नुकतेच मोकळे होऊन स्वस्थ बसले होते. आणि राज्याची व्यवस्था लावण्याच्या कामीं त्यांचा हातखंडा आहे—त्यांच्यासारखा राजकारणी पुरुष नाहीं—असा त्यांचा

लौकिक सगळ्या हिंदुस्थानांत, आणि त्यांतही विशेषेंकरून राजैरजवाड्यांत गाजत होता. अशा स्थितीमध्यें एके दिवशीं रघुराजशिंगजी हे आपल्या खासगत दरबारांत बसले असतां सहज ह्मणाले कीं, "आपले दिवाण दीनबंधु हे परजातीचे आहेत, तरी ह्यांचा दाब येथील लोकांवर बसावा तसा बसत नाहीं. ह्याकरितां त्यांजला सांगावें कीं, तुह्मीं आपले कामाचा राजीनामा दाखल करावा, आणि त्यांचे जागीं इंग्रज सरकाराकडून कोणी वाकबगार मनुष्य आणवावा." हे शब्द महाराजांच्या तोंडांतून निघतांच तेथें छापखान्याचे मालक बाबू भोलानाथ व व्यवस्थापक पंडित गोपीनाथ व हंसलाल मुनशी बसले होते, त्यांनीं महाराजांस नम्रपणें ह्मटलें कीं, "रावराजे दिनकररावसाहेब रियासतीचे बंदोबस्त करण्याचे कामांत फार प्रवीण, सत्यवचनी, न्यायी, अत्यंत निर्लोभ, दूरदृष्टि आहेत. त्यांजला विचारावें; आणि त्यांनीं राज्यव्यवस्था लावून देण्याचें पतकरिल्यास ते रियासतीचा बंदोबस्त उत्तम प्रकारें करतील. आज्ञा होईल तर आह्मी त्यांजपाशीं जाऊन विनंति करितों." त्यांस महाराज "ठीक आहे" ह्मणाले.

नंतर लागलेच बाबू भोलानाथ, मुनशी हंसलाल आणि गोपीनाथ पंडित हे, रावराजे दिनकरराव रामदर्शनास काशी-क्षेत्रीं गेले होते, तेथें जाऊन त्यांस भेटले, आणि रीवा येथें

महाराजांच्या कचेरींत झालेलें सगळें बोलणें त्यांनीं त्यांस कळविलें. त्यावर प्रथम त्यांनीं असें उत्तर दिलें कीं, "रीवा येथील हवा खराब आहे. दोन चार दिवस देखील राहाण्याची सोय नाहीं. आणि कांहीं दिवस तेथें मुक्काम केल्याशिवाय राज्याची व्यवस्था लावितां यावयाची नाहीं. शिवाय पोलिटिकल एजंटांच्या मार्फत ह्याविषयीं आह्मांस लिहून आल्याशिवाय ह्या कामांत आह्मांस हात घालतां येत नाही." त्यावर त्या तिघां गृहस्थांनीं असें उत्तर दिलें कीं, "रीवा येथील हवा कांही इतकी खराब नाहीं. शिवाय आपली स्वारी शहरांत गहण्याचें कारण नाही. शहराच्या बाहेर महाराजसाहेबांचा बाग आहे, त्यांत त्यांचा एक चांगला बंगला आहे, त्यांत स्वारीची उतरण्याची सोय होईल. आणि आपलें प्रयागचें गंगाजळ व आपले पसंतीचा प्रयागचा सरंजाम भोयांचे डांकेंत दररोज येत जाईल. व जागा उतरण्यास आपल्या मर्जीप्रमाणें तयार राहील. आतां एजंटसाहेबांच्या मार्फत आपणांस सूचना येण्याची तजवीज महाराजांकडून करवितों." त्यावर रावराजे ह्यांनीं "बरें" एवढेंच उत्तर दिलें.

नंतर बाबू भोलानाथ हे लागलेच रीव्यास गेले, आणि काशीस घडलेला सगळा वृत्तांत त्यांनीं महाराजांस कळविला. तो ऐकून त्यांस आनंद झाला. आणि त्यांनीं ला-

गलेंच पोलिटिकल एजंटांच्या मार्फत मध्यप्रांतांतल्या गव्हरनरजनरलाच्या एजंटांस असें लिहिलें कीं, "आमचे भाऊबंद आमच्या राज्याची व्यवस्था बरोबर चालूं देत नाहींत. धांदल करितात. त्यांजवर आमच्या सध्याच्या दिवाणांचा धाक मुळींच नाहीं. ह्याकरितां त्यांस रजा देऊन ह्या राज्याच्या व्यवस्थेकरितां रावराजे दिनकरराव, माजी दिवाण निसबत रियासत ग्वाल्हेर ह्यांस नेमावें. हे गृहस्थ हिंदुस्थानांत मोठे राजकारणी असून महाराणी व्हिक्टोरिया ह्यांचे राज्याचे मोठे भक्त आहेत. ते उत्तम प्रतीचा बंदोबस्त करतील, असें आह्मांस वाटतें. ह्मणून त्यांस आपण मेहेरबानी करून ह्या माझ्या राज्याची व्यवस्था लावून देण्याविषयीं कृपा करून, ल्याहावें. ह्मणजे मी आपला फार फार आभारी होईन. एवढेंच केवळ नव्हे; तर, बेबंदीमुळें ह्या राज्यांत ज्या लोकांस पीडा होत आहे, तेही आपणांस दुवा देतील."

हा खलीता गेल्यावर इंदुराहून, एजंट, जनरल डेली ह्यांजकडून रावराजे दिनकरराव ह्यांस अशी तार आली कीं, "रीवा संस्थानाचे महाराजांची इच्छा अशी आहे कीं, त्या रीवा संस्थानाच्या राज्याची सगळी व्यवस्था आपण लावून द्यावी. हें महाराजांचें ह्मणणें आपण कबूल केल्यास मला फार संतोष होईल. आणखी ह्या कामास जी मदत मज-

कडून होण्यासारखी आहे, ती करण्यास मी तयार आहें. आपली मर्जी कशी आहे ती कळली ह्मणजे त्याप्रमाणें मी रीव्याच्या महाराजांस कळवीन." ह्याचें उत्तर रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं तारेनेंच असें पाठविलें कीं, "हा महाराजांचा विचार मला खासगत द्वारें कळला होता. परंतु, ह्याविषयीं आपलें ह्मणणें काय आहे, आणि महाराजांचें ह्मणणें काय आहे, तें समक्ष भेटीनें कळल्यावांचून कांहीच ठरवितां यावयाचें नाहीं. आणखी मला अशी आशा आहे कीं, आतां थोडक्याच दिवसांनीं अलाहाबाद येथें प्रदर्शनाच्या प्रसंगीं गांठ पडावयाची आहे. तेथें रीव्याचे महाराजही येणार आहेत. ह्या भेटी झाल्यावर मग काय तें उत्तर कळवीन." हें उत्तर एजंटसाहेबांनीं महाराजांस कळविलें.

नंतर बाबू भोलानाथ रीव्याहून आले, आणि त्यांनीं सगळी हकीकत रावराजे ह्यांस कळविली. आणखी महाराजांचें ह्मणणें असें कळविलें कीं, "माझ्या राज्याची व्यवस्था करण्याच्या कामीं रावराजे ह्यांस एवढा संदेह कां येतो, कोण जाणे." त्यावर त्यांनीं उत्तर दिलें कीं, "बाबूसाहेब, संदेह इतकाच कीं, बघेलखंडचे लोक धार्मिक व समंजस आहेत. तशांत रीव्याचे लोक तर मोठे देवभक्त आणि सदाचरणी आहेत. असें असतां महाराजांस त्या लोकांकडून अशी तसदी कां झाली कीं तिच्या योगानें त्यांस

अशी तजवीज करावी लागत आहे. तेव्हां आह्मांस असें वाटतें कीं, महाराजांचे अभिवचनांत फेरबदल झाल्याशिवाय अशी गोष्ट राज्याचें अभीष्टचिंतन करणाऱ्या लोकांकडून कधींही घडावयाची नाहीं. आणि जर वचनामुळें अशी स्थिति आहे, तर, मला तरी राज्याची व्यवस्था कशी लावतां येईल, एवढीच शंका." तें ऐकून बाबूसाहेब रीव्यास परत गेले.

नंतर प्रदर्शनाच्या समारंभांत मध्यहिंदुस्थानचे एजंट जनरल डेली ह्यांची आणि रावराजे दिनकरराव ह्यांची गांठ अलाहाबादेस पडली. तेव्हां, रीव्याबद्दल आपला काय विचार आहे, असें साहेबांनीं रावराजे ह्यांस विचारिलें. त्यावर रावराजांनीं उत्तर दिलें कीं, "रीव्याचे महाराज मला भेटले होते. त्यांच्या बोलण्यावरून असें कळलें कीं, भाऊबंद राज्य चालविण्यांत धांदल करितात, वसूल देण्यास अनेक प्रकारच्या तक्रारी करितात, त्याचा बंदोबस्त झाला पाहिजे. पण ह्यावर भाऊबंदांचें ह्मणणें काय आहे तें ऐकून घेतल्यावांचून मला कांहीं सांगतां यावयाचें नाहीं. तें बोलणें एक दिवस मी जाऊन ऐकेन, आणि मग काय तें कळवीन. आणि मग त्याचा बंदोबस्त करीन. पण त्यास आपलें साह्य पाहिजे." त्यांस डेलीसाहेब ह्मणाले कीं, "ह्या कामास आपणांस मदत देण्यास मी आपला एक असिस्टंट देईन, किंवा आपण

ह्मणाल तर मी स्वतः येईन. तयारी आहे. परंतु, आपणांसारख्या न्यायी, सत्यवचनी, दूरदर्शी आणि निर्लोभी पुरुषांस मदतीची मुळींच गरज लागणार नाहीं, अशी माझी खातरी आहे."

लगेच दुसरे दिवशीं डेलीसाहेबांनीं रीव्याच्या महाराजांस एक खासगी चिटी लिहिली. तींत त्यांस कळविलें कीं:—

१. रावराजे ह्यांचें आगतस्वागत उत्तम व्हावें.

२. रावराजे ह्यांस आपला हेतु स्पष्ट कळवावा.

३. भाऊबंदांनीं राजेसाहेबांच्या सांगण्यास मान द्यावा, असें करावें.

४. कागदपत्र लागतील ते सगळे त्यांस द्यावे.

५. त्यांजकडे हजर राहणेविषयीं कामदार लोकांस ताकीद द्यावी.

६. ते जी व्यवस्था करतील तींत फेरफार करूं नये.

त्याप्रमाणें महाराजांनीं आपल्या सगळ्या लोकांस अशी ताकीद दिली कीं, रावराजे हे येथील राज्याची व्यवस्था लावण्याकरितां येथें येणार आहेत, त्यांच्या आज्ञेंत सर्वांनीं वागावें; अवज्ञा करील त्यास राज्यांतून हांकून देऊं.

नंतर महाराजांनीं बाबू भोलानाथ आणि हंसलाल छापखान्याचे मालक ह्यांस, प्रयागास रावराजे ह्यांस आणण्या-

करितां पाठविलें. तेव्हां त्यांनीं आपले दोन भाऊबंदही त्यांजबरोबर दिले होते. ते त्यांस घेऊन, त्यांच्या लवाजम्यासह सतना स्टेशनावर आले. तेथून रीवा चार कोस आहे. ही स्वारी स्टेशनावर येण्याच्या आधींच स्वार, आणि सलामी देण्याकरितां पलटणी लोक तेथें आले होते. त्यांची सलामी वगैरे झाल्यावर, रावराजे ह्यांची स्वारी रीवा शहरांत महाराजांच्या बंगल्यांत जाऊन उतरली. तेथें सर्व प्रकारची उत्तम सोय आणि सिद्धता करून ठेविली होती. स्वारी दाखल झाल्याचें कळल्याबरोबर महाराजांकडून मेवामिठाईचीं ताटें वकिलांबरोबर आलीं. नंतर, भेटीस केव्हां येऊं, असा महाराजांनीं निरोप पाठविला. त्यावर राजेसाहेबांनीं कळविलें कीं, आपण त्रास घेऊं नये, मीच चार वाजतां भेटीस येतों.

त्याप्रमाणें रावराजे चार वाजतां त्यांच्या भेटीस गेले. उभयतांस मोठा आनंद झाला. आणि महाराजांनीं त्यांस दरबारांत सगळ्यांसमक्ष सांगितलें कीं, आपणांस योग्य वाटेल तशी व्यवस्था करावी. त्यावर रावराजे त्या मंडळीस उद्देशून ह्मणाले, "आपलें बघेल लोकांचें धर्माचरण आणि राजभक्ति हीं सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत. असें असतां, आपल्या महाराजांस आपण राज्यव्यवस्था करण्यांत मदत न करितां, अडथळा करितां, हें ऐकून मला फार खेद वाटतो.

जर आपण त्यांजला सहाय नाहीं, तर माझ्यासारख्या परकी मनुष्यानें काय उमेद करावी?" ह्यावर त्यांतल्या पुढाऱ्यांनीं उत्तर दिलें कीं, "राजा बोले तैसा चाले, तर आह्मीं कां न वंदावीं त्याचीं पाउलें. राजा अगर कोणी असो, वचनांत पक्केपणा नाहीं, तर सर्वांतच कच्चेपणा राहणार आहे. तेव्हां हा वचनाचा कच्चेपणा काढून टाकून आमच्या दुःखांचा परिहार करणेस्तव ईश्वरानें आपणांस येथें पाठविलें आहे. तर असे दुःखपरिहार करणारे आपण ईश्वराप्रमाणें त्यांच्या सेवेंत राहणार नाहीं, असा अभागी कोण आहे? आपणांस फार गाऱ्हाणीं सांगून आह्मी आपला वेळ घेत नाहीं. तरी, निवडक मोठ्या अडचणी एवढ्याच सांगतों कीं, वसूल होणें त्याजला कांहीं धरबंद नसून मनास येईल तें मागणें, आणि तें न दिलें ह्मणजे सगळेंच उत्पन्न घ्यावयाचें, आणि तें वर्षोगणती ठेवायाचें, त्याचा निकाल कधीं लावावयाचा नाहीं. जवळच्या चोपदाराच्या हुकुमानें सुद्धां आह्मांवर हवेतसे जुलूम होतात, त्यांची दाद नाहीं. कधीं कधीं कर्जेरकम मागतात. अशा अनेक तऱ्हेच्या अडचणी आहेत. त्यांची माहिती आपणांस कागदपत्रांवरून होईल." ह्मणजे, राजाच्या बोलण्यांत आणि कारभारांत कांहीं नेम नसल्यामुळें आपणांस अतिशयित त्रास होतो, आणि त्यामुळें अशी

दांडगाई करणें भाग पडतें, असें त्यांच्या सगळया बोलण्याचें तात्पर्य होतें.

हें बोलणें रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं ऐकून घेतलें, आणि कांहीं एक विशेष न बोलतां मंडळीस निरोप दिला. नंतर लाला गजाधर खासकलम ह्मणजे जमाखर्चाचे दप्तरदार ह्यांस बोलावून आणून, राज्याच्या जमाखर्चाचे कागद पाहिले. त्यांवरून राज्याची एकंदर जमा कागदीं एकूणीस लाख दिसली; व खर्चेही त्या मानानेंच होता. परंतु वसूल वेळच्या वेळेस येईना, त्यामुळें, खर्चाची पंचाईत पडे; तेव्हां कर्ज मागावें लागे. हें आधीं मिळेना, आणि मिळालें ह्मणजे वेळेस परत होईना. ह्यामुळें कर्ज बरेंच तुंबलें होतें. हें पाहून रावराजे ह्यांनीं त्या सगळया भाईबंदांस आणि जमीनदारांस बोलावून विचारिलें कीं, तुमच्या भरण्याच्या रकमा एकदां ठरवून दिल्यावर त्याप्रमाणें त्या नेमानें देण्यास तुमची कांहीं हरकत आहे कीं काय? त्यावर त्या सर्वांचें ह्मणणें असें पडलें कीं, अशा रकमा आह्मांस ठरवून दिल्या आणि त्यांचे हप्ते बांधून टाकिले, ह्मणजे आमची कांहीं हरकत नाहीं. नेमाप्रमाणें आपला वसूल देत जाऊं.

अशी कबूली झाल्यावर रावराजे ह्यांनीं दप्तरावरून, पांच सालांच्या सरासरीवरून, एका सालाचे कागद तयार करविले, आणि कबुलायतीप्रमाणें त्यांचे फर्मे भरून घेण्याचें

ठरविलें. आणखी, ते फर्मे स्वारांच्या हातीं गांवोगांव पाठवून सर्वांस असें कळविलें कीं, पांच दिवसांच्या आंत ज्यांच्या कबुलायती होणार नाहींत, त्यांचे गांव खालसात होऊन, त्यांची वहिवाट सरकारांतून होईल. हे फर्मे गांवच्या मालकांच्या हातीं जातांच, ते सगळे, भराभर रीवा येथें मोठ्या संतोषानें आले, आणि त्यांनीं आपापल्या कबुलायती रीतीप्रमाणें भरून दिल्या. त्यांस रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं असें सांगितलें कीं, ह्या कबुलायतींप्रमाणें तुह्मीं सर्वांनीं ह्या वर्षी आपापले हाप्ते वेळच्यावेळीं सरकारांत भरले, ह्मणजे असे पांच पांच किंवा दाहा दाहा वर्षांचे पट्टे तुह्मांस देऊं. तें सर्वास फार पसंत पडलें. हें सगळें काम रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं दाहा दिवसांत आटोपलें.

ह्याप्रमाणें पट्टेबंदी होऊन लोक शांत झाल्यावर, देशाच्या बंदोबस्ताकरितां रावराजे ह्यांनीं ८ तहशिली, १२ ठाणीं, २ कोतवाली, ६ डेप्युटीमाजिस्ट्रेटी, १ सदरअदालत, महकमे मुखत्यारआम, आणि अपिलाकरितां १ महकमे हुजूरखास, अशा कचेऱ्यांची स्थापना केली. तहशिलीच्या कामावर रीवा संस्थानांतलेच चांगले चांगले माहीतगार लोक नेमिले. आणि माजिस्ट्रेटी कामाकरितां इंग्रजी अमलांतील कांहीं चांगले वाकबगार लोक नेले. अशा प्रकारें सगळ्या राज्यांत चांगल्या कामदारांची भरती केली. त्यांनीं

कामें कोणकोणतीं कशीं कशीं करावीं, त्याविषयीं नियम घालून दिले. त्या नियमांचें उल्लंघन करणाऱ्यांस शिक्षा कोणत्या करायाच्या त्या ठरविल्या.

नंतर जमाखर्चाची व्यवस्था लावून दिली. ती अशीः— एकंदर उत्पन्न २००००००; पैकीं जहागीरदार भाऊबंद १०००००० चे वजा जातां, बाकी १०००००० राहिले; त्यांतले खासगीकडे ३००००० खर्चावे, फौजेकडे ४००००० खर्चावे, मुलकीकडे २००००० खर्चावे, आणि १००००० रुपये शिलकेस ठेवावे. आणखी ही शिल्लक, राज्यांत तसेंच विशेष अगत्याचें काम निघाल्याशिवाय खर्चावयाची नाहीं, असा नियम ठरवून दिला.

राज्याला कर्ज थोडेंसें होतें. तें, भाऊबंदांकडची बाकी वसूल करून तींतून फेडावें, असें केलें.

खजीन्याच्या कामाची व्यवस्था बरोबर चालण्याकरितां असें केलें कीं, इंदूरचे नामांकित सावकार गणेशदास कृष्णाजी ऊर्फ किबेसाहेब, ह्यांच्या पेढीवर रीवा संस्थानाची फाजील शिल्लक जमा होत जावी, आणि कारणपरत्वें राज्याच्या कामाकरितां कांहीं रकम लागेल तेव्हां, सर्वांत वरिष्ठ कामदाराच्या चिटीनें ती तेथून मिळावी.

इतकी सगळी व्यवस्था लावून देण्यास रावराजे ह्यांस दोन महिने लागले. परंतु, हे दोन महिने ते रीव्यास राहात

नसत. ते बहुतेक प्रयागास असत. आणि कारणपरत्वें मधून मधून रीव्यास येत असत.

ही व्यवस्था चालली असतां डेलीसाहेबांकडून महाराजांस लिहून आलें कीं, आतां रीवा संस्थानाची व्यवस्था कशी काय आहे ती कळवावी. तेव्हां महाराजांनीं, बाबू महेंद्रनाथ सेक्रटरी ह्यांजकडून थोडक्यांत सगळया हकीकतीचा रिपोर्ट इंग्रजींत तयार करविला, आणि तो ऐकून, त्यांस सांगितलें कीं, हा रिपोर्ट रावराजे ह्यांस वाचून दाखवून मग एजंटांकडे रवाना करावा. त्याप्रमाणें तो रिपोर्ट दाखविण्यास बाबूसाहेब प्रयागास रावराजे दिनकरराव ह्यांजकडे गेले, आणि तो त्यांनी त्यास वाचून दाखविला. तो ऐकून ते ह्मणाले, "मीं केलेल्या व्यवस्थेपासून, महाराजांस जें काय बरें वाईट वाटलें असेल, तें रिपोर्टात लिहिणें हें महाराजांच्या मर्जीवर अवलंबून आहे. त्याप्रमाणें त्यांनीं लिहिलें असेल. त्यांत मला कमजास्त करावयाचें नाहीं." हें उत्तर सेक्रटरींनीं महाराजांस जाऊन कळविलें. तेव्हां ते ह्मणाले, "रावराजे दिनकरराव साहेब खुद्द पसंत नसून, आपली स्तुति करणें त्यांजला आवडत नाही. त्यांची निर्लोभता, त्यांचा न्यायीपणा, त्यांची निस्पृहता, त्यांची दूरदृष्टि, आणि राज्यव्यवस्था करण्याची त्यांची उत्तम पद्धति, हीं सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत. परंतु, हा रिपोर्ट त्यांजला वाचून

दाखविल्यावांचून इंदुरास पाठविणें मला बरें वाटलें नाहीं."

हा रिपोर्ट इंदुरास डेलीसाहेबांकडे पोंचल्यानंतर त्यांजकडून महाराजांस खरीता आला कीं, "आतां आपल्या राज्याची स्थिति पहिल्यापेक्षां पुष्कळ चांगली आहे, ह्याचा आह्मांस संतोष वाटतो. जो मार्ग रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं लावून दिला आहे, त्या मार्गानें चालण्याचें जर आपण न विसराल, तर इंग्रजसरकारच्या ताब्यांतल्या इलाख्याच्या स्थितीप्रमाणें तुमच्या राज्याची स्थिति लवकर चांगली होईल."

हा खरीता महाराजांनीं रीवा येथें मोठा दरबार भरून त्यांत वाचून दाखविला, आणि शेवटीं असें ह्मटलें कीं, "भाईबंदहो, एजंटसाहेबांची अशी खातरी झाली आहे कीं, आतां आमच्या राज्याची सुधारणा झाली आहे, हें सगळें फल रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या मेहेरबानीचें आहे. ह्याबद्दल आपण त्यांचे आभार मानावे तितके थोडे आहेत. त्यांच्या परिश्रमांची उतराई आपल्यानें व्हावयाची नाही. आज जर ते ह्या दरबारांत असते, तर मलाच काय पण आपणां सर्वांस मोठा आनंद झाला असता. आतां त्यांजला आजच्या ह्या उत्सवाबद्दल खिलत, कंठी, शिरपेंच, हीं पाठविलीं पाहिजेत. आणखी जेव्हां जेव्हां ते आपल्या राज्यांत येतील, तेव्हां तेव्हां त्यांचा उत्तम आदरसत्कार

करून त्यांस पांच तोफांची सलामी द्यावी, असा ठराव आह्मी करितों." त्याप्रमाणें लगेच दुसरे दिवशीं मुखत्यार रन्दमंदशिग ह्यांजबरोबर सात वस्त्रांची खिलत, कंठी, शिरपेंच, सोनेरी तलवार, दुनाली विलायती बंदूक, आणि एक मोठा घोडा इतका सरंजाम सन्मानार्थ प्रयागास रावराजे दिनकरराव ह्यांजकडे पाठवून दिला.

ते हा सरंजाम घेऊन रावराजांच्या वाड्यांत गेले, आणि त्याविषयीं महाराजांचा निरोप सांगून विनंति करूं लागले. तेव्हां रावराजे ह्मणाले की, "ह्या बक्षिसाचें कांही कारण नव्हतें. स्नेहसंबंधाने एका माणसाने दुसऱ्यास साह्य करावें, त्या बुद्धीने मीं आपलें कर्तव्य केले. ह्याच्या पलीकडे कांही नाही." तेव्हां रन्दमंदशिग ह्मणाले की, "सरंजाम माघारा नेला तर महाराजाचा अपमान होईल. घरचे पदार्थ घरांतच राहिले पाहिजेत." हें भाषण चाललें असतां, रावराजांस महाराजांची तार आली की, आह्मी उदईक आपणांस भेटावयास येणार आहों. त्याप्रमाणें दुसरे दिवशीं महाराजांची स्वारी रावराजांच्या भेटीस आली. तेव्हां उभयतांस मोठा आनंद झाला. रीतीप्रमाणें अत्तरगुलाब पानसुपारी झाल्यावर, महाराज जायास निघाले, तेव्हां ते रावराजांस ह्मणाले कीं, "माझ्या राज्याची व्यवस्था लावण्याच्या कामीं आपण जे परिश्रम केले आहेत, त्यांबद्दल

आपला उतराई माझ्यानें ह्या जन्मांत तर होववणार नाहीं. परंतु, संकटसमयीं आपलें साह्य मला मिळावें एवढेंच मागणें आहे." त्यावर रावराजे ह्मणाले कीं, "महाराज स्मरण करतील तेव्हां माझें साह्य आहे." पुढें महाराज जरा बाहेर आले तेव्हां त्यांस कळलें कीं, रावराजे ह्यांच्या तैनातीस जे लष्करी लोक, कारभार पाहात होते तेव्हांपासून दिले होते, त्यांस रीव्यास परत जाण्याविषयीं त्यांचा हुकूम झाला आहे. तें ऐकून महाराजांस वाईट वाटलें. ते ह्मणाले, "आतां जरी काम झालें आहे, तरी, माझें स्मरण ह्मणून एवढे शिपाई आपण जेथें असाल तेथें पाहाऱ्यास असावे, अशी माझी फार इच्छा आहे. आपण ना ह्मणूं नये." त्यांस रावराजे ह्मणाले, "मला सध्यां कांहीं कारण नाहीं, आणि शिवाय मी आतां आग्र्यास राहायास जाणार आहें. मला गरज लागेल तेव्हां आपणांकडून माणसें मागवीन." त्यावर महाराज ह्मणाले कीं, "ह्या माणसांकडून जर कामगिरी बरोबर होत नसेल, तर इतकीं माणसें आपल्या खातरीचीं आपण ठेवावीं, त्यांची तैनाती नेमणूक आह्मी पाठवूं. ना ह्मणूं नये." त्यावर रावराजे कांहीं बोलले नाहींत; आणखी महाराज गाडींत बसून आपल्या बिऱ्हाडीं गेले. आणि त्यांनीं लागलेच दरमहा सव्वाशें रुपयेप्रमाणें साहा महिन्यांचे नेमणुकीचे रुपये आणि सोळा बंदुका हीं लागलींच रावराजांकडे पाठवून दिलीं.

ह्या सगळ्या हकीकतीवरून रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या स्वभावाचा एक मोठा गुण दिसून येतो. तो हा कीं, ते अत्यंत निस्पृह आणि निर्लोभ होते, आणि कशी व्यवस्था केली ह्मणजे राज्यांतले प्रजाजन संतुष्ट राहतात, हें त्यांस चांगलें कळत होतें. असे पुरुष आमच्या देशामध्यें, इतर राष्ट्रांप्रमाणेंच, उत्पन्न होत असतील. परंतु, त्यांच्या गुणाची पारख होण्यास प्रसंगच आतांच्या काळीं नाहीं, तेव्हां, रावराजे दिनकरराव हे, नामदार ग्ल्याडस्टन साहेबांसारखे, अथवा नामदार प्रिन्स बिस्मार्कासारखे किंवा लॉर्ड सालिसबरीसारखे, मोठमोठीं राज्यें चालविण्यास समर्थ होते, हें कशावरून प्रत्ययास यावयाचें? तरी, एका शितावरून हंड्याची परीक्षा होते, त्या न्यायानें ह्मटलें तर, रावराजे दिनकरराव हे अत्युत्तम राजकारस्थानी पुरुष होऊन गेले, असें ह्मणण्यास आह्मांस कांहींएक शंका वाटत नाहीं.

देवास.

मध्यहिंदुस्थानांत देवास ह्या गांवाचें एक लहानसें संस्थान आहे. ह्याचे धनी पवार आहेत. ह्यांस हा प्रांत दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांनीं दिला. पुढें इ० स० १८१८ ह्या वर्षीं पेशवाई बुडाल्यावर हें संस्थान इंग्लिश सरकारच्या आश्रयाखालीं आलें. नंतर त्यांच्या मालकांत कलह उत्पन्न होऊन, त्यांत दोन पात्या

झाल्या आहेत. त्यांतल्या मोठ्या पातीचे मालक श्रीमंत

कृष्णरावसाहेब पवार.

कृष्णरावसाहेब पवार हे आहेत. ह्यांस ८७ स्वार, ५००

पायदळ आणि १० तोफा ठेवण्याचा अधिकार आहे. त्यांचा विवाह कैलासवासी महाराज जयाजीराव शिंदे ह्यांच्या वडील कन्या श्रीमंत सौभाग्यवती ताराराजासाहेब ह्यांच्याशीं झाला होता. ह्या मोठ्या पातींत अव्यवस्था फार होती. कर्ज मनस्वी झालें. आणि बंदोबस्त नाहींसा झाला. तेव्हां इंग्रज सरकारांनीं, त्या पातीचा कारभार पाहाण्यास, पांडुरंगराव तात्यासाहेब गोरे सी. ऐ. ई, ह्यांस सुपरिटेंडेंट नेमिलें. त्यानंतर साहा वर्षांनीं ह्मणजे इ० स० १८८१ ह्या वर्षीं पवारसाहेबांस राज्याच्या कारभाराची मुखत्यारी मिळाली. परंतु, त्यांच्या एकट्यांच्या हातून संस्थानाचें काम बरोबर चालेल कीं नाहीं, ही शंका उत्पन्न होऊन, तेव्हांच असा ठराव झाला कीं, पांडुरंगराव तात्यासाहेबांस दिवाण नेमावें, आणि पवारसाहेबांनीं संस्थानाचा सगळा कारभार त्यांच्या सल्ल्यानें चालवावा. त्याप्रमाणें तें काम कांहीं दिवस बरें चाललें. पण, पुढें पवारसाहेबांचें आणि दिवाणांचें जमेना. तेढ येऊं लागली. गोरे ह्यांजवर पवारसाहेबांची मर्जी खफा झाली. तेव्हां त्यांनीं, गव्हरनरजनरलांचे एजंट, सर लिपेल ग्रिफिन, ह्यांस त्या प्रकरणीं एक पत्र लिहिलें, आणि त्यांत दिवाण गोरे ह्यांची पुष्कळ नालस्ती लिहून असें दाखविलें कीं, त्यांच्या हातून संस्थानाची मोठी हानि झाली आहे. पण, तें पत्र एजंट साहेबांस न पटल्यामुळें त्याचें उत्तर चां-

गलेंसें आलें नाहीं. तेव्हां पवारसाहेबांस अर्थातच फार वाईट वाटलें, आणि त्यांच्या मनांत असें आलें कीं, अशा नुसत्या पत्रव्यवहारानें हा कार्यभाग व्हावयाचा नाहीं, ह्यास्तव ह्यास कांहीं तरी विशेष युक्तीची योजना केली पाहिजे. ह्याविषयीं चर्चा आणि विचार करीत असतां, त्यांस असें कळलें कीं, रावराजे दिनकरराव राजवाडे ह्यांचें वजन एजंटसाहेबांकडे फार चांगलें आहे, त्यांच्या मध्यस्थीचा उपयोग करून पाहावा. ह्मणून, त्यांनीं लागलाच त्यांशीं पत्रव्यवहार चालू केला. त्यांत सगळी आपली हकीकत कळविली, आणि आपणांस काय पाहिजे होतें तेंही सुचविलें. हीं पत्रें रावराजांस आलीं तेव्हां ते गंगातीरीं स्वस्थ राहिले होते. आणि ह्यापुढें अशा प्रकरणांत पडण्याची त्यांस मुळींच इच्छा नव्हती. कां कीं ह्या संबंधाची त्यांची सगळी हौस पुरली होती. तरी, ह्या प्रकरणांत त्यांस पडणें भाग आलें. त्याचा प्रकार चमत्कारिक आहे. तो असाः—

महाराज जयाजीराव ह्यांचें कुटुंब श्रीमंत सौभाग्यवती चिमणाराजासाहेब ह्यांजवर एके समयीं फार भयंकर प्रसंग आला होता. तो एवढा कीं, त्यांतून जीव वांचतो कीं कसें, असें त्यांस झालें होतें. त्या वेळीं रावराजे हे दिवाण नव्हते, तरी त्यांनीं, मोठ्या शाहाणपणानें आणि युक्तीनें त्यांचा बचाव केला. तेव्हांपासून राणीसाहेब त्यांस बंधु मानूं

लागल्या आणि दादा ह्मणूं लागल्या, आणि अर्थातच त्यांच्या उभयतां कन्या श्रीमंत सौभाग्यवती ताराराजासाहेब आणि श्रीमंत सौभाग्यवती गुणवंतराजासाहेब ह्या त्यांस मामा ह्मणूं लागल्या. आणखी, देवासचे पवारसाहेब हे श्रीमंत सौभाग्यवती ताराराजासाहेब ह्यांचे यजमान पडले. त्यांस कोणत्याही प्रकारचें दुःख होऊं नये असें रावराजे साहेबांच्या मनांत साहजिक रीतीनें आलें, आणि तेणेंकरून, आपण स्वतः इंदुरास जाऊन पवारसाहेबांच्या वतीनें एजंटसाहेबांपाशीं कांहीं बोलावें, असा त्यांनीं निश्चय केला. त्याप्रमाणें ते सर लिपेल ग्रिफिन ह्यांस भेटले, आणि देवास संस्थानाविषयींचा आपला हेतु त्यांनीं त्यांस कळविला. त्यावर सर लिपेल ग्रिफिन ह्यांनीं असें सांगितलें कीं, पवारसाहेबांच्या हातून संस्थानाचा कारभार चालावयाचा नाहीं, आणि शेवटीं बखेडा होईल. तरी, रावराजे दिनकरराव ह्यांचा विशेष आग्रह दिसल्यावरून, आणि त्यांचें ह्मणणें त्यांस ना ह्मणतां येईना ह्मणून, त्यांचें बोलणें कबूल करून, पांडुरंगरावसाहेब गोरे ह्यांस दिवाणगिरीवरून काढून त्यांच्या जागीं पंडित स्वरूप नारायणसाहेब ह्यांस दिवाण नेमिलें. तेव्हां रावराजे दिनकरराव ह्यांस फार संतोष झाला, आणि अशी आशा लागली कीं, देवासचा कारभार सुरळीतपणें चालून पवारसाहेबांस आणि त्यांच्या कुटुंबांस

सुख होईल. परंतु, ती आशा व्यर्थ झाली. कां कीं, कांहीं दिवसांनीं पवारसाहेब आणि स्वरूप नारायण ह्यांचें बनेनासें झालें. तेव्हां पुनः पवारसाहेबांनीं रावराजे दिनकरराव ह्यांस सगळी हकीकत कळविली, आणि कांहीं दुसरी व्यवस्था करावी, अशी विनंति केली. परंतु ह्या वेळेस प्रथम रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं त्याजकडे मुळींच लक्ष पुरविलें नाहीं. त्यांजकडून उत्तर आलें नाही, तेव्हां पवारसाहेबांस असें वाटलें कीं ह्या वेळीं ताराराजासाहेब ह्यांस मध्यस्थीस घालून पाहावें. त्याप्रमाणें सगळें ठरून, ताराराजासाहेब ह्यांनीं रावराजे दिनकरराव ह्यांस पत्र लिहिलें. तें असें:—

श्री.

तीर्थस्वरूप राजमान्य राजेश्री रावराजे दिनकररावजी-
साहेब मुक्काम प्रयाग, वडिलांचे सेवेशीं.

बाळकें श्रीमंत सकळ सौभाग्यादि संपन्न वज्रचुडेमंडित सौभाग्यवती ताराराजासाहेब पवार संस्थान देवास ह्यांनीं त्रिकाल चरणीं मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग दंडवत विज्ञापना तागाईत माहे मार्गशीर्ष वद्य ७ तारीख २० माहे डिसेंबर सन १८८३ इसवी पावेतों मुक्काम मजकुरीं कुशलरूप असों विशेष. वडिलसाहेबांस माझेकडून हात जोडून विज्ञप्ति करतें कीं, मातोश्रीसाहेब देवलोक होण्याचे पूर्वी मजला हेंच

सांगितलें कीं, तुह्मांस सर्वपरी मामासाहेब आहेत. जें कांहीं तुह्मांस सांगणें सवरणें झाल्यास त्यांजला दुःखाचा पर्याय सांगितल्यास ते दूर करतील. त्याप्रमाणें मीही त्याचप्रमाणें बतोर वडिलांचे समजून गुजारिष करितें कीं, 'ह्या समयीं सर्वपरी दुःखाचा सागर मजवर आहे. त्या अंतीं आपण तेथें भोजन करीत असल्यास हात धुण्यास येथें येऊन मजला भेट द्यावी, हीच इच्छा लागून, कंठीं प्राण राहिला आहे. हें पत्र पावतांच लेंकरावर कृपा करून दर्शन द्यावें हेंच लिहिणें आहे. त्या अंतीं बर जरूर येऊन जावें. तोंपावेतों सर्व लक्ष तुमचेकडे लागून आहे. ज्या वेळेस समक्ष दर्शन होईल, त्या समयीं अन्नपाणी गोड लागून तबियत दुरुस्त राहील." आह्मांस सर्वपरी आपलेशिवाय दुसरे कोणाचा आधार नाहीं. त्यास अति सत्वर पत्र पावतांच येणेचें करतील आणि सदरहू पत्र रामू लेंडे हुजऱ्ये घेऊन आले तें अवलोकनांत येऊन त्यांतील मजकूर समजून त्याला जबानी-उत्तर सांगून रवाना करावें, आणि आपण निघोन यावें. वरतीं ईश्वर व खालतीं आपण आहांत जाणोन थोडें लिहिलें, हें बहुत समजून अति सत्वर निघोन यावें. कळावें सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

दंडवत विनंति उपरी येथून घरांतील पत्र आपणांकडे पाठविलें आहे. तरी आपण सत्वर येण्याचें करतील. ज्यादा काय लिहूं, फक्त कळावें, लोभ असावा हे विनंति.

कृष्णराव पवार.

ताराराजासाहेब ह्यांचे ठायीं रावराजे दिनकरराव ह्यांचें प्रेम फारच होतें. त्यामुळें हें पत्र पाहून रावराजे ह्यांस अतिशयित वाईट वाटलें. आणखी ह्या कामांत आपण पडलों असतां यश येईल किंवा नाहीं ह्याविषयीं जरी त्यांस मोठा संशय होता, तरी, ताराराजासाहेबांस साह्य करण्याचा आणखी एकदा प्रयत्न करून पाहावा, असें त्यांच्या मनांत येऊन, ते लागलेच इंदुरास गेले, आणि, सर लिपेल ग्रिफिन ह्यांस, एकंदर सगळी हकीकत त्यांनीं सांगितली. तींत, ताराराजासाहेबांवर आपलें इतकें प्रेम कोणत्या नात्यानें जडलें आहे हेंही सांगितलें. तेव्हां सर लिपेल ग्रिफिन ह्यांस फार आश्चर्य वाटलें. कां कीं, मोठे मानी पुरुष देखील प्रेमाच्या योगानें, यशाविषयीं संशय असलेल्या कामांत पडतात, असें हें एक उदाहरण त्यांच्या दृष्टीस पडलें. रावराजांनीं साहेबांस असें सांगितलें कीं, पवारसाहेबांच्या मर्जीप्रमाणें व्यवस्था लागल्यास मला फार सुख होईल. ह्या ह्मणण्यास सर लिपेल ह्यांच्यानें ना ह्मणवेना. कां कीं, राव-

राजे ह्यांविषयीं त्यांचा अभिप्राय फार उत्तम असून, ह्या सगळ्या प्रकरणांत सदय प्रेम आणि परोपकार ह्यांवांचून दुसऱ्या कशाचा लेशही नव्हता. तरी त्यांच्या मनांत येई कीं, रावराजे ह्मणतात, तशी व्यवस्था देवासच्या संस्थानांत चालावयाची नाहीं. तेव्हां, त्यांनीं अशी युक्ति काढिली कीं, तिच्या योगानें रावराजांचें आपण ऐकिलें असें व्हावें, आणि संस्थानाची व्यवस्था तर आहे तशीच राहावी. ती युक्ति ही कीं, त्यांनीं रावराजांस असें ह्मटलें कीं, पवारसाहेबांविषयीं आह्मांस मुळींच आशा नाहीं, ह्याकरितां त्यांच्या संस्थानाच्या बंदोबस्ताची जबाबदारी आपण स्वतः जर घेत असाल तर तशी व्यवस्था करण्यास कांहीं हरकत नाहीं. ह्यांतला आशय एवढाच होता कीं, ह्या विचारास रावराजे ह्यांनीं नाहीं ह्मणावें ह्मणजे झालें. कां कीं, त्यांस आतां कामें करकरून कंटाळा आला होता, आणि त्यांचे मनांत गंगातीरीं स्वस्थ राहावयाचें होतें, हें त्यांस ठाऊक होतें. परंतु, ती युक्ति साधली नाहीं. ताराराजासाहेबांच्या प्रेमाच्या योगानें रावराजे ह्यांनीं सर लिपेल ह्यांची सूचना मान्य केली. तेव्हां, देवासच्या मोठ्या पातीची व्यवस्था सर लिपेल ग्रिफिन ह्यांस रावराजे दिनकरराव ह्यांजवर सोंपविणें भाग पडलें. त्याप्रमाणें रावराजे ह्यांनीं त्या

संस्थानाचा कारभार चालविण्यास आपल्या वतीनें एक कामदार नेमिला, त्यास काय करें चालवावें, हें बरोबर सांगितलें, आणि तसेंच कांहीं बिकट प्रकरण असल्यास आपणांस विचारून त्याची व्यवस्था लावावी, असें ठरवून टाकिलें. इतकी व्यवस्था लावून ते प्रयागास निघून गेले. ती व्यवस्था कांहीं दिवस चालली. परंतु, पुढें पवारसाहेब हे रावराजांचेंही ऐकेनातसे झाले. तेव्हां त्यांनीं ताराराजासाहेबांस सांगून पाठविलें कीं, आतां मजकडे कांहीं शब्द नाहीं, तुह्मीं रागावूं नये, आणि तिकडचा संबंध तोडल्याविषयीं लगेच सर लिपेल ग्रिफिन ह्यांस लिहून कळविलें. असें केव्हां तरी होणार होतें हें त्यांस आधीं कळलेंच होतें. देवास संस्थानाच्या व्यवस्थेंतून रावराजे ह्यांनीं आपलें आंग काढून घेतल्याबरोबर, त्यावर, सरकारांनीं, रावसाहेब कुंटे ह्यांस सुपरिंटेंडेंट नेमिलें. ते सध्यां त्या संस्थानाचा कारभार चालवीत आहेत. तो ठीक चालला आहे.

ह्या तिन्ही प्रकरणांवरून एवढेंच स्पष्ट दिसून येतें कीं, स्वराज्यें चालविण्याचें विशेष सामर्थ्य रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या ठायीं चांगलें होतें, आणि त्यांवर इंग्लिश सरकाराचा विश्वास फार होता. ही गोष्ट रावराजे ह्यांच्या चरित्रास अत्यंत भूषणावह आहे. किंबहुना आह्मांला तर असें

वाटतें कीं, अशीं माणसें आलीकडे आपणांत नाहींतशीं झालीं, ह्मणूनच आपलीं स्वराज्यें लयास गेलीं. नाना फडनवीस जीवंत होते, तोंपर्यंत परकीय बलिष्ठ राज्यधुरंधरांनीं मराठीशाहीकडे कधीं पाहिलें देखील नाहीं. कां कीं, त्यापासून कांहीं लाभ व्हावयाचा नाहीं, हें त्यांस ठाऊक होतें. आणखी कितीएक इंग्लिश ग्रंथकारांनीं स्पष्ट ह्मटलें देखील आहे कीं, नानाफडनविसांबरोबर मराठ्यांतलें शाहाणपण लयास गेलें. तें कांहीं खोटें नव्हे.

भाग नववा.

बडोद्याचें विषप्रयोगप्रकरण.

ओंवी.

उदंडांचें उदड ऐकावें
परी तें प्रत्ययें पाहावें
खरें खोटें निवडावें
अंतर्यामीं.

रामदास.

गद्य.

आपणांस लोकांनीं खरोखर सज्जन आणि न्यायवर्तिन् असें मानावें, अशी ज्यांची इच्छा असेल, त्यांनीं, श्रम पडोत, कष्ट भोगावे लागोत, किंवा प्राणसंकट येवो, न्यायपथ धरून राहावें. कशाच्याही योगानें प्रतिष्ठावद्द कृत्यापासून पराङ्मुख होऊं नये; आणि कशाच्याही लोभांत गुंतून नीच कृत्यास प्रवर्तू नये.

सेनिका.

राष्ट्रामध्यें मनुष्यास जीं काय कामें करावीं लागतात, त्यांत कितीएक अशीं आहेत कीं, तीं कधीं शिकून येत नाहींत. तीं स्वयंभु स्वभावसिद्धच यावीं लागतात. त्यांतलेंच एक काम न्याय करणें हें आहे. वास्तविक पाहिलें असतां न्याय करणें हें

इतकें कठिण नाहीं. जीं काय प्रमाणें आणि आधार पुढें येतात, त्यांचा सारासार विचार करून, जें काय यथातथ्य वाटतें, तें सांगावयाचें, एवढेंच काय तें त्यामध्यें आहे. परंतु, ह्या मानसिक व्यापारामध्यें मन विकारवश होतें, आणि त्याच्या नादानें, मनुष्य यथातथ्यता एकीकडे ठेवून, भलतेंच सिद्ध करण्यास प्रवृत्त होतें, हें जें मोठें लचांड आहे, तें टाळणें, त्यास जवळ न येऊं देणें, त्याची छाया आपल्या विचारवृत्तीवर न पडूं देणें, हेंच काय तें फार कठिण आहे. अपराधी हा कदाचित आपला मुलगा असेल, असा संशय आल्यावरून सुलतान महमुदानें, दिवे विझविले, आणि वाद्यांच्या गोंगाटांत त्यास शिक्षा केली, ती हें साधण्याकरितां केली, ही गोष्ट सर्वांस ठाऊक आहेच. तसें कांहीं करावें लागत नाहीं, कांहीं दृष्टीस सांपडलें किंवा कांहीं कानीं आलें, तरी नीतिन्यायावरून मन ढळत नाहीं, अशीं माणसें फार थोडीं असतात. लाखांत एक नाहीं, कोटींत एक सांपडावयाचें नाहीं. पेशवाईंत एक रामशास्त्रीबुवा होते. आणखी, न्यायाचें काम जितकें जितकें विशेष जोखमाचें असतें, तितके तितके न्यायाधीश अधिक चांगले पाहिजेत असतात. असे न्यायाधीश राजांवरच्या आरोपांच्या चौकशीस निवडून नेमण्याचा प्रसंग हिंदुस्थानांतल्या इंग्लिश सरकारास आला होता. त्या वेळीं

त्यांत रावराजे दिनकरराव ह्यांची निवड झाली होती. त्या प्रकरणाची हकीकत अशीः—

ह्या प्रसंगीं आधीं अशी एक शंका निघाली होती कीं, अशा प्रकारच्या संशयावरून मांडलिक राजांची चौकशी करण्यास सार्वभौमांस अधिकार आहे कीं नाहीं. त्याचा बराच विचार झाला. त्यांत असें सिद्ध झालें कीं, अशा प्रकारची चौकशी करण्यास सार्वभौमांस अधिकार आहे. त्याचें एक उदाहरण असें सांगितलें कीं, रोममध्यें जुलियस सीझर हा सार्वभौम राजा असतां, गलेशियाचा राजा दयोतेरस ह्यानें त्यास आपल्या येथें पाहुणचारास बोलावून नेऊन, त्याला जीवें मारण्याचा बेत केला होता, असा आरोप होता. त्याची चौकशी करण्याचें काम सीझरानें स्वतः आरंभिलें, आणि सिसरो हा त्या राजाचा वकील झाला होता. ही चौकशी पुरी होण्याच्या आधींच ब्रूटस ह्यानें सीझराचा वध केला, ही गोष्ट वेगळी. परंतु, अशी चौकशी करण्याचा परिपाठ जगांत बहुत दिवसांपासून चालू आहे, एवढें ह्या गोष्टीवरून स्थापित झालें. असो. आतां बडोद्यांची हकीकत सांगतों.

महाराज खंडेराव गायकवाड इ० स० १८७० ह्या वर्षी मरण पावले, आणि वंशपरंपरेच्या अधिकाराच्या नात्यानें महाराज मल्हारराव गायकवाड हे त्यांच्या गादीवर बसले.

ते स्वभावतःच साधेभोळे आणि गरीब होते. त्यांचे ठायीं छकेपंजे मुळींच नव्हते. आणखी, कोणी कांहीं सांगितलें कीं तेंच खरें वाटावें, अशी त्यांची वृत्ति असे. अशी वृत्ति राजकार्यधुरंधरांस फार घातुक असते. कां कीं, त्यांस नेहमीं नानाप्रकारच्या लोकांस वागविण्याचा प्रसंग येतो. त्यांत केवळ स्वार्थसाधु—दुसऱ्याचें घर जळालें तरी चिंता नाहीं पण आपलें वांगें भाजलें म्हणजे झालें, असे वागणारे—कांही लोक असतात. त्यांस दुसऱ्यांस मोहपाशांत घालण्याची कला फार चांगली साध्य असते. तिच्या योगानें ते लोकांस खाड्यांत ढकलून आपला स्वार्थ साधितात. तशा कांही माणसांशीं महाराज मल्हारराव ह्यांची गांठ पडली. तेव्हां राज्यांत अव्यवस्था होऊन, तिजविषयींचा बोभाट, नुकतेच नेमिलेले रेसिडेंट कर्नल फेर साहेब ह्यांनीं इंग्लिश सरकारच्या कानावर घातला. तो बोभाट किती खरा आहे, हें पाहून कळविण्याकरितां गव्हरनर जनरल लार्ड नार्थब्रूक ह्यांनीं एक कमिशन इ० स० १८७३ ह्या वर्षी नेमिलें. त्याचे अध्यक्ष सर रिचर्ड मीड हे असून, जयपुरच्या महाराजांचे मुख्य प्रधान नबाब फैजअल्लीखान, आणि मुंबई इलाख्यापैकीं राव्हिनस्क्राफ़्ट आणि कर्नल एथरिज् हे दोन गृहस्थ, असे तीन सभासद नेमिले. ह्यांनीं चौकशी करून हकीकत सरकारांत

कळविली. तीवरून, अव्यवस्था पुष्कळ आहे, अशी सरकारची खातरी होऊन, त्यांनीं महाराज मल्हारराव ह्यांस, आपल्या राज्याची सुधारणा करण्यास अठरा महिन्यांची मुदत दिली, आणि असें सुचविलें कीं, जवळच्या हलकट लोकांस एकदम रजा देऊन, कोणी चांगला माणूस मुख्य प्रधान नेमून, त्याच्या साह्यानें राज्यकारभार चालवावा. त्याप्रमाणें महाराज मल्हारराव ह्यांनीं शेट दादाभाई नौरोजी ह्यांस आपले मुख्य प्रधान नेमिलें. परंतु, महाराज मल्हारराव आणि कर्नल फेर ह्यांचें कांहीं जमेना. कर्नल फेर ह्यांचेंही ह्या प्रकरणीं वागणें जसें असायास पाहिजे होतें तसें नव्हतें, असें स्वतः हिंदुस्थानसरकारानें कबूल केलें आहे. तरी, ही आढी शेवटीं विकोपास गेली. उभय पक्षांची फारच लागून राहिली. त्यांत महाराज मल्हारराव ह्यांचा काळ फिरल्यासारखा अथवा त्यांजवर ईश्वरक्षोभ झाल्यासारखा दिसूं लागला. ह्मटलें आहेः—

ओंव्या.

वैरियांकरीं सांपडे वर्म आळस येऊनि बुडे धर्म
विशेष वाढे क्रोध काम तरी देव क्षोभला जाणिजे. १.
आपले जे कां शत्रु पूर्ण त्यांस आपण पीडिले दारुण
अडल्या धरणें त्याचे चरण तरी देव क्षोभला जाणिजे. २.
ठेविला ठेवा न सांपडे नसतीच व्याधी आंगीं जडे
सदा भय वाटे चोहींकडे तरी देव क्षोभला जाणिजे. ३.

श्रीधर.

असें दिसूं लागलें. अथवा—

आर्या.

दुर्दैव दुर्विपाका द्याया जंतूंस जै उभें राहे
त्याचा हात धराया सृष्टींत समर्थ कोण हो आहे.

परशुरामपंत तात्या.

असें जरी झालें होतें तरी, त्याच्या निवारणार्थ इ० स० १८७४ च्या नोवेंबरच्या दुसऱ्या तारखेस महाराज मल्हारराव ह्यांनीं इंग्लिश सरकारास लिहिलें कीं, कर्नल फेर ह्यांस बडोद्याहून बदलावें. त्याप्रमाणें तजवीज झाली. कर्नल फेर ह्यांच्या जागीं सर लुई पेली ह्यांस बडोद्याचे रेसिडेंट नेमिलें; इतक्यांत विषप्रयोगाचें प्रकरण उद्भवलें. त्याची हकीकत अशीः—

इ० स० १८७४ च्या नोवेंबर महिन्याच्या नव्या तारखेस कर्नल फेर हे नित्याप्रमाणें प्रातःकाळीं बाहेरून फिरून सुमारें सात वाजतां आपल्या बंगल्यांत आले. आणि, सरबताचा पेला मेजावर नेहमींप्रमाणें ठेविलेला होता, त्यांतले दोन तीन घोट प्याले. नंतर ते लिहावयास बसले. आणखी त्यानंतर सुमारें अर्ध्या तासानें त्यांस मळमळूं लागलें, आणि कसेंसेंच वाटूं लागलें. तेव्हां त्यांनीं बाकीचें सरबत न पितां तें बंगल्याच्या पडवींत फेंकून दिलें. आणखी तो पेला ते परत मेजावर ठेवूं लागले तों,

त्यांत जें काय अवशिष्ट राहिलें होतें, आणि कांठास चिकटलें होतें, त्याच्या रंगाकडे त्यांचें लक्ष गेलें. तो रंग त्यांस काळा दिसला. आणि एकदम त्यांच्या मनांत असें आलें कीं, आपणांस विषप्रयोग करण्याचा प्रयत्न झाला आहे. त्यांनीं लागलेंच डाक्टर सिवर्ड ह्यांस बोलावून आणून तो पेला त्यांच्या हवालीं केला, आणि झालेली हकीकत त्यांस सांगितली. त्या वेळीं त्या पेल्यामध्यें, कर्नल फेरच्या सांगण्यावरून, दोन चमचे सरबत शिल्लक होतें, आणि डाक्टर सिवर्डच्या ह्मणण्याप्रमाणें पाहिलें तर एक चमचा होतें. त्यांतल्या कांहीं सरबताचें पृथक्करण डाक्टर सिवर्ड ह्यांनीं स्वतः तेथें आपल्या बंगल्यांत केलें, आणि बाकीचें सरबत त्यांनीं मुंबईस, डाक्टर ग्रे, सरकारचे केमिकल अनलैझर, ह्यांजकडे पृथक्करणार्थ पाठविलें. ह्या दोघांच्याही प्रयोगांवरून असें स्थापित झालें कीं, त्या सरबतामध्यें विष घातलेलें होतें. तें कोणकोणत्या प्रकारचें होतें, तें सगळें वर्णन त्यांच्या जबान्यांत आहे. त्याचा तपशील येथें देण्यास अवकाश नाहीं. परंतु, कर्नल फेर ह्यांस विषप्रयोग झाला होता, एवढें त्यांनीं सिद्ध करून दाखविलें. तेव्हां अर्थात् त्याविषयीं बारकाईनें शोध चालला. आणखी कर्नल फेर ह्यांचें आणि महाराज मल्हारराव गायकवाड ह्यांचें वैमनस्य पूर्वींच येऊन तें गाजलें होतें. तेव्हां, त्या

प्रकरणांत महाराज मल्हारराव ह्यांचें आंग आहे कीं काय, असा संशय उत्पन्न झाला. आणि त्याविषयीं चौकशी चालली. तेव्हां असा कांहीं पुरावा पुढें आला कीं, त्यावरून असें वाटलें कीं, त्या विषप्रयोगाच्या कामांत महाराज मल्हारराव गायकवाड ह्यांचें अंग अवश्य असलेंच पाहिजे. ह्या संबंधाचा पुरावा फार चमत्कारिक आहे. तो सरकाराला मात्र खरा वाटला, लोकांना खरा वाटला नाहीं. कां कीं, त्यांत असंभाव्य आणि विलक्षण अशा गोष्टी पुष्कळ होत्या. तें असो. त्याविषयीं येथें चर्चा करावयाची नाहीं. परंतु, विषप्रयोगाच्या कामांत महाराज मल्हारराव गायकवाड ह्यांचें अंग होतें, अशी सरकाराची खातरी झाली नाहीं, पण संशय बळकट आला. तेव्हां ह्या संबंधानें त्यांची चौकशी करावयाचें ठरलें. त्याविषयीं पुष्कळ वाटाघाट चालली. आणखी पुण्याच्या लोकांनीं सगळ्या महाराष्ट्राच्या वतीनें एक मोठी सभा भरून, नामदार व्हाइसराय साहेब ह्यांस असा अर्ज केला कीं, बरोबर न्याय व्हावा, अन्याय होऊं नये, ह्याकरितां, कमिशनामध्यें जितके युरोपियन गृहस्थ नेमायाचे असतील, तितकेच एतद्देशीय गृहस्थ नेमलेले असावे, आणि ते राजारजवाड्यांपैकीं, ह्मणजे महाराज मल्हारराव ह्यांच्यावरच्या आरोपांची चौकशी करण्यास योग्य असे नेमावे. तें ह्मणणें नामदारसाहेबांनीं मान्य करून शेवटीं,